Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४३१४ - घ

Title मीमांसावार्त्तिकतृतीयाध्याय द्वितीयपाद (पूर्ण)

Author

Extent २८ Age

Subject

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ४३१४-घ

मीमांसावार्त्तिकतृतीयाध्यायद्वितीयपादः

नं० ४३१४-घ

पत्राणि २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ४३१४-घ
मीमांसावार्त्तिकतृतीयाध्यायाद्द्वितीयपादः
(पूर्ण)
पत्राणि २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ० ३ प० २

मींमासा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मुख्यै

वा·क·वृ·२ श्रीगणेशाय नमः ॥ मुख्यार्थाभिधानसंयोगान्मंत्रेषु गुणशब्दनायः स्यात् तस्मादुत्पत्तिसंबंधोर्थेन नित्यसंयोगात् । इदानीं लिंगविनियोगः प्रस्तूयते ।

लिंगेनाम मंत्राणामर्थप्रत्यायनसामर्थ्यं । तच्च मुख्येन गौणेन वा केनचित्प्रकारेण विद्यते । तत्र विनियोगः किं मुख्ये एवार्थे भवति उत गौणेपीति संदे हे ।

ने च गौणो नाम कश्चिदस्तीति मन्वानस्याह । कः पुनर्मुख्यः को वा गौण इति तत्सिद्धिस्तत्रेव सिद्धे गौणे तन्निमित्ते तस्मिन् दोषाप्रयोपरितात् वृत्तिर्वं च

संबन्धख्यानमित्ययमर्थो द्विवारः प्रत्येतव्यः । तत्र च शब्दार्थस्यैव मुख्यत्वं मुख्यत्वं च यथा मोद्वृतं तेष्वर्थगम्यस्य गौणत्वं गुणागमनहेतुकत्वा

ख्यादिस्तो यस्त्वेवमिवार्थे मुख्य इत्यवधेयं । ग्राहकः शब्दाभिधेयत्वात्मवेद्येवत्वस्यापि तत्र गुणानोपरत्वात् वादस्याकां गुणेन्यत्रायातेः पे

वल्लक्षणं गौणं च मित्यतः सर्वएव शब्दद्वारितप्रतीयमानत्वादन्यत्र गतिः शब्दशक्तिकल्पनां कुर्वन्नर्थान्तरे लक्षितवद्धितचान्यत्र यमेव

च मुख्यमभिवन्तवतीति मुख्यः ४ तत्र परिकल्पिता नितावज्ञो एच्चकारणान्यपन्यस्यन्नाह ॥ अथोच्यते । यस्मिन्निरूपपदादित्यादिसर्वथा

लक्षणेनाम यद्यवच्छेदकारणं पराधीनप्रवृत्तिश्च गौणेन नित्यं प्रतीयते । नहि यथा केवलादग्निशब्दाज्ज्वलनप्रत्ययोत्र वत्पदं माणव

कप्रत्ययः । पदान्तराधीनत्वात्र यत्र । पिपदान्तरं नश्रूयते तत्रापि पर्थप्रकरणलभ्यं तदेव व्याप्रियत इत्यव्यासियारः । तदेकैसामान्यं मेइति ॥

वेव· प्र·

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मु २ स्प ८

देतुर्वृणि इति नैतदेवं कुतः शब्दार्थयोर्वस्तुत्वादित्यादन्तिव्यक्तिरियं कृता अन्यस्य द्योतकत्वेन न्यस्तं मुख्यत्वलक्षणं । यथैव वस्तुषां प्रकाशानुग्रहोपक्रि
या रूपमर्थः । यथा वा मुशमेशयस्य मुख्यं वस्तुत्व ममात्राग्रहणसंस्कारस्मृतिसंबंधादृनवाद्यपेक्षितं चैतयात्रोपपदमपि नैवं विनास्यामर्थे नापेक्षि
तं शक्यते तत्र पद्यमानमपि च द्योतकत्वेनेति कृतं व्यतास्थानीयत्वान्न मुख्यतां विहन्ति तेन विनाप्युपपदेन सन्तस्या थ्रीं स वत्येव कथं विन्ना
न्ति यज्यते । तद्यथा गवादिशब्दानां पृथिव्यादिः । अयोपपदस्य द्योतकत्वं परित्यज्य तत्त्वकव्यन्तोऽस्यते । यस्मान्नित्यं माणवकाग्निशब्दस
मुदायादस्यार्थस्य प्रतीतिरतोऽग्न्यकस्मादिव समुदायवाच्यत्वेसत्यवयवस्य गौणत्वमिति । तदुच्यते । न्यायेसौ समुदायार्थः शक्यो वक्तुमिद
यया । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम यन्ने दापि दृश्यते । तत्र समुदायप्रसिद्धिर्न वर्त्ति यत्रावयवार्थौ तिरोधायत्यक्षे न दोः समुदाय एव प्रती
यते । गम्यते वाग्निशब्दस्य पैगल्ये माणवकशब्दस्य चापि गैल्यरूपं विविक्तं वाच्यमतात्र्यन्तावपि ड्रत्याति मिकयोरर्थयो रूत्तयोरपि
वाच्यवान्मुख्याविति । इदानीमवयवार्थानुसारेण वसमुदायार्थं चं समर्थयमानस्मारानुगतस्यार्थे पदद्वयगम्यत्वान्नीलोत्प
लवदाक्यार्थो यमतस्यतस्य पदार्थप्रत्याय्यत्वाच्छद्वं प्रति पूर्ववदेव गौणत्वमिति । तन्निराकरोति । अग्निमाणवकयोस्त्वाय यद्वेको

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं·वा·टी·२ कार्यो विशेषितः । लौकिकोत्पत्त्यवदि ब्रतन ततो वाक्यार्थे तात्पर्यं वै तत्र । न च तत्र तदीयो मुख्योर्थोऽस्ति चमस्तिन वस्तवतः पैङ्गल्यं वा कां·स्य सत्यत्वात्तद्भेद
श्रीः प्रसंगात् । तस्मान्न वाक्यार्थः । तेन ज्वलनेन माणवकस्य च पैङ्गल्येऽज्वलनवत्त्वद्दृश्यत्वेऽपि रितिमुख्यत्वं माणवकस्यातिनाष्य पैङ्गल्यव्यतिरेकेण
जनिताऽन्यदीनाऽस्ति धाष्ट्र्यव्यतिरेकजनितानन्दि माणवकस्य रूपमस्ति शब्दाऽङ्ग्यते । न च पर्यायं च माणवकशब्दः प्रयुज्यते । अथ यो वे
२ त यः शुष्कप्रसिद्ध इति मुख्यो पपदव्यापारं यद्रूतमस्या अयणमनाश्रयणे वतस्येवमेद मुख्यप्रसिद्धौ गौणमुख्यविभागाय दर्शयति ॥
द्वि ५ तत्रोत्तरप्रसिद्धिरितिवचिज्ञानेन वाच्यानातिरिक्तता । तस्मान्न तन्त्रतः शाक्यो विशेषो वक्तुमशक्यः । इदानीं आह्नग तेप्रसिद्धिर्नेदमूलवच्चगतेव
क्त्व प्रयोगिचं विभागार्थं दर्शयति । यस्य बहुशः प्रयोगः इत्यादिना निराक्रियते । अल्पस्यापि प्रयुक्तस्य सत्त्वछक्तिर्निरूपिता । न निवर्तेत
इत्येव मुख्ययोस्तुल्यता पुनः । इत्यपि वर्गोशब्दस्य दृष्टयि द्यादौ भेदप्रसिद्धिप्रयोगो दर्शयितव्यौ । तथा यादृगिह के बेकुरार्धदिः कदाचित्खण्ड
मोदके । न चात्र भेदं कान्तु ख्यागो एवा खण्डमोदकाः । इदानीं विशेषं कथयति । तस्यापि तावन्माणवकसामानाधिकरण्येरुणा याद्यन्यायेन २
सतिसादृश्ये विधानादसतिया न विधानादन्यत्रापि साधं दृश्यवतिष्ठेतिष्ठत्रिदर्शनाद्विशेषणत्वादवश्यं तावित्प्रत्यायनप्रा·यमेसाहं २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सादृश्यमेव प्रथमं प्रत्याययितं। अन्यानवगतेश्चैतत्प्रतीयते। इति प्रथमतरमेव। सन्निधानं। ततश्चानन्यत्वे बंधादिवद्विशेषप्रतीतिर्न्वैकिं वदन्नभिधे
यत्वं प्रतिपद्यते [illegible]षु वेदमादिकोष्ठेषु निर्दिष्टपादिसामान्यानीत्यलं। तस्मादस्ति गोणमुख्यविभागः इत्यारंभणीयमधिकरणं। एवं च सति सिद्धि
के सत्स्न यौगिकपदे दृष्ट्वा। उरुस्थायोलिधायिवं संघातं परिकल्पना। तथा सोपपदादृष्टिः समुदायप्रसिद्धता। वाक्यार्थो व्यवस्थिति
मेवमन्यप्रयोगिता। अदृष्टा वेतान्निराकृत्य मानी। ता गुणलक्षणा। तत्र नित्यं परार्थत्वादृष्टत्वयप्रतीयोगिता। साक्षान्नस्यात्त्विधानस्य किंचिदस्य
धिकं फलं। एवं च सति गौण्या वृत्त्या यूपादिशब्दैस्स्याद्यन्निधानादुपकर्षेल्लिविष्यति। अन्यथा यत्र यूपादयः तत्रानीयेरन्। तथान्यादि
शब्दैः सूर्याद्यन्निधानादविकारे सत्याषडोदकोनु गृह्णीयात इत्येवं प्राह्येषु मनः प्रत्ययान्निधानसंयोगा। मंत्राणां कर्तुरोधज्ञा। मुख्ये
२५ नैतेषां तार्थानां न गौणः अनुश्रुति कल्पना। अपि वा प्रयोगसामर्थ्यादित्यनेन न्यायेनानभिधेयता। वह्निनियोगाय मंत्राः श्रुति कल्पयितानत्र
य दिनक्षार्थगौणी वृत्तिर्निवर्तते तत्पुष्पवदुत्तयत्रापि श्रुतिः कल्प्येत। यदा गौणमपि वदतां पूर्वतरं स्वार्थानि भवत्येव तदा तदभिक्र
मकारणाभावाच्च बहिर्नियोगश्रुतिः कल्पिता। यांतनिराकांक्षेषु मंत्रप्रकरणेष्वध्यायाध्ययनविधिषु न श्रुतिकल्पनाहेतुरस्तीति

©.Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते·षा·दृ·२ नवियोगः। किंचात्र तार्थे मंत्रपाठस्तु गौणानां स्मारकांतरं। अनिवारितसामर्थ्यं प्राप्तं किमिति बाध्यते। अपि च मुख्यः प्रत्याय्यते कस्मात्। गौणोप्य
र्थविवक्षितेत्यन्यथानुपपत्त्यादेरनर्थानामुपपत्तितः। पाक्षिकत्वेप्यनित्यत्वात्पक्षेनर्थकृतात्तेरेव। नित्यं तु स्वाप्यपरित्यागात्मत्पक्षे स्वाश्रितात्
3 चेत्। नचायप्रत्ययसिद्धे मंत्रः कार्यांतरंधायकः। मंत्राम्नानार्थवत्त्वं तु स्वप्नायेन सेत्स्यति। तेन पक्षत्रार्थः। यस्मादयाभिधानसंयोगान्मंत्रे
षु शेषसंताव त्तस्मादेव त्पत्तिकेनैवार्थेन बाह्यैर्योगः स्यात्। अतस्तेनैवाव्यभिचारितया नित्यसंयोगात्। संस्कारवादचोदितेन स्यात्। अन्यो
दितेपूर्णादोदर्शपूर्णमासयोर्येनमंत्रान नियुज्यते युक्तमेव तत्र संस्कारस्य संस्कार्यपरत्वाल्लिंगेन च प्रकरणबाधात्। कथं पुनरसाक्षु
न्दृष्टानां वैदिकैः कर्मभिः संयोगः कथं वा ऋचां गसामान्यविनियोगमंतरेणालिंगं देवतायामेव लैकेयो विनियोगे जकमितितदुच्यते
यागात्तु मंत्रणानीति समाख्यात्तु योजनी। ततः शक्त्यनुरोधेन प्राप्तस्तद्वते क्रता। यागात्तु मंत्रणसमाख्या हि प्रायागसंबंधाद्दते तु
पपद्यमानायाग सामान्ययोगग्यं गमयति। ततो विशेषविवितायत्मशक्तेषु नियोजनात्। शक्त्यापि विप्रनियोगाय लिंगव्यापारसंभवः। ॥छ॥
वचनात्तु यथार्थं ऐंद्री स्यात्। अपवादस्यारभ्यते। नवेशनामसंगमनो वसूनामित्यैंद्या गार्हपत्यमित्याम्मिति। यद्यपि मंत्रार्थोग्नावुपकल्प ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पर्येतत्तथापि तद्धितस्मृत्यैवेंद्रात्निधानसामर्थ्यं मंत्रे मुख्यमितिकेषांचित्तु कदाचनस्तारीरसन्निधानकयत्यतो तत्र पूर्ववदेव संदेहः। किंमुख्यत्वादिंद्रोऽभि
धातव्यः उत वचनसामर्थ्याद्गौणो गार्हपत्य इति। सत्यपि च संयुक्तप्रवृत्तेरूणा शब्दवदशक्तेः संदेहो योजनीयः। तत्र द्रव्यपरिच्छेदद्वारेण संबंधो लक्ष
ः इत्तउ शब्दार्थः एवं भूयोत्पत्तिक चैना शाख्रदेहुत्वादत्पेताराक्कथं नाहि कथंचिदिंद्रशब्दो गार्हपत्यं ब्रवीति। सन्निधानं चेदंद्रयो दितं उपतिष्ठत
इत्यात्मनेपदनिर्देशान्मंत्रकरणकव्यापारात्निधाने हेतत्र नवास्निधानमुक्तान्यत्र मंत्रः करणं भवति तेनैंद्र्युपतिष्ठत इत्येतावता तावदिंद्रो
पस्थानं विज्ञायते गार्हपत्यमिति द्वितीयायाग्नेः प्रकाशयत्वं तत्र किमसमंजसं किमसमंजसमिति संशयः। नहींद्रोपस्थानएवप्राधान्यं नंतरं गार्हपत्य
विज्ञायते किंप्राप्तं पूर्वाधिकरणेनेंद्रोपस्थानमिति। कथं द्वितीयेति चेत्। सत्तु वक्ष्यापनात्तरमधिकरणो [illegible] पादकेनादित्यं हुविष्यति
शाक्रो तिचाविरोधादि। त्रितत मच्य नविवक्ष्यमाणं कारकमात्रं तत्त्वं यत्तु नत्र कर्मणो द्रव्याणां कर्मसंयोग इति न्यायेन गार्हपत्यांगयंसवि
ष्यति। यद्वोपस्थानविशेषणं संबंधाद्गार्हपत्यपराद्दृश्यते इंद्रलक्षणार्थेति केचित्। एतद्युक्तं भवति किंतु किंवा लक्षणाहत्वा प्रातिपदिकं प्र
तिश्रद्दे। तंश्रुतिष्ठत्वे प्रातिपदिके वायत्नसाधनसामर्थ्याल्लक्षणार्थो द्वितीयामुख्यति। अथ वोपस्थानविशेषणमित्यजधाचर्यमात्रंमुक्तं एकक

वा·ह·२ मिविषयत्वेहिगार्हपत्यमंत्रयोर्विप्रतिषिद्धं। यस्य मंत्रःकरणंनतस्यगार्हपत्यःकर्म। यस्यासौकर्मनतत्रमंत्रःकरणं। द्वावेवशब्दनत इति प्रत्ययसमूहेनव्या
पारावुपात्तौ प्रकृतत्वाममीपस्थानं प्रत्ययेन प्रकाशनं। तत्रप्रकाशनेयादृशंगार्हपत्यस्यकारकत्वंतादृशंव्याख्यातमिदानींमुख्यमेवकर्मत्वंप्र
तत्यर्थं प्रत्यक्ष्यते तेन तदुक्तं भवति गार्हपत्यं समासीदन्निदं प्रकाशयेदिति यद्यपि च प्रत्ययार्थ्यं प्राधान्यात् तत्कर्मत्वं युक्तं तथाप्ययोग्यत्वात्प्र
तानिर्दृष्टमेवंधात्वर्थत्वमुपसर्गमिति। तस्मान्मुख्यमेव कार्यमंत्राणां प्राधान्यमस्ति। वचनादयथार्थत्वं मंत्रेति कृत। गौणत्वं यत्र नामस्यात्कविशब्दस्त
णामंत्रयो॥ तत्रानुवादरूपत्वान्मंत्राणां गौणतेष्यते। गार्हपत्यस्तावद्द्वितीययाऽभिधानप्रत्ययार्थस्यकर्मतिश्रुत्यागम्यते। तेनेंद्राख्यप्रकाशयितव्य॥
तत्रयद्ययथार्थत्वं वचनानुरोधात्समर्जातं तत्र यास्ताभिधानवसत्तात्वोऽत्र च यत्प्रमाणविहाय त्र ब्राह्मणस्य मंत्रस्यवा गौणत्वं। तत्र ब्राह्मणस्यात्ये तावत्
स्वविधिवाक्यत्वं मंत्रस्य प्रवृत्तेर्धात्वन्यत्प्रमाणकेयथं गौणत्वं युक्तं। मंत्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थप्रकाशनान्यपरत्वं त्र स्तुतेरविरोधिमंत्रस्यार्थमतीत्य
त्वमुख्यत्वयुक्तो हिगौणार्थो निमित्तसाव॥ तेन कारकसामान्यं लक्ष्यते न हि द्वितीयया येनाक्षण गार्हपत्योपि संबंधाभ्याद्विशेषणात्। न सावयववशेषं ब
धादिंद्राग्रहणे तद्येतत्॥ तेन गार्हपत्यःस्याद्रूद्ध्याग्नि प्रत्ययानरहृदादर। गुणाद्वाप्यभिधानस्यासंबंधत्वाच्छास्त्रदेवताद्र। नन्वेवमेत्रोपप्र ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न चादेकुणाव क्षास्त्रा २

कएएवगार्हपत्येविनियोक्तुं। तथाहि गौणेपिताववदे तस्यहविर्निर्वापेशेन गीयते। अत्यैताक्षुद्रशाचात्रनगोणोप्यत्र दृश्यते। नहिवचनेनेंद्रशब्दःशक्योगार्ह
पत्याग्निध्यानसमर्थःकर्तुं निविष्टं गुणेनत्रोत्रादिद्रोग्निःपारिपान्नाधिकः। नहियच्छायाःसंबंधःप्रसिद्धःशास्त्रहेतुकांश्चमोच्यते। अस्मादग्नेगौणामुखं
वयज्ञसंबंधकारितं। इदन्त्यर्थन्तुमाराद्वास्वकार्यस्योपिद्धीश्वरः। तस्मादन्यथानुपपन्नेगौणमभिधानमिति सिद्धं॥ छ॥ तथाध्यानमपीति। एवं
तावन्मुख्यकार्यमंत्राणांमितिसापवादइतिप्येतं। एतःपरमेतद्विचार्यते। कउत्सर्गस्यविषयःकोवापवादविषयइति। तत्रइविर्द्वहीति।
याद्दविःकरोतियजमानंपत्नींवंतद्वाच्यानप्रकाशनसमर्थोमंत्रःसकितत्रविनियुज्यतेअवहंतिसंयोगस्यकालार्थत्वेनाविरोधात्। अथ
चावघ्नानादयथार्थःप्रवर्तप्रतीतावेव्यांतंगमेवेति। यदिदहविःहदेहीत्यनेनावघ्नन्नाह्वयतीतिविधीयतेततोवघ्नातीगच्छा। अथावघ्न
न्ननेनाह्वयतीत्येवंसंबध्यतेरूपादेवप्राप्तानाह्वानकालमेत्रानन्यघात्रिरितिविधीयतेततोवघ्नन्नित्यस्यस्वकालल्लक्षणार्थत्वान्ना
यथार्थेवचनमितिणयायार्थएवमंत्रः किंप्राप्तमवहंति। कल्पानुग्रहादाह्वयतेस्तुमंत्ररूपादेवप्राप्तयादवहंतेरेवहविःकरणकर्त
व्येकथंचिदस्तीत्ययथार्थत्वंगुणयोगात्स्त्यायनंचानकालविधिस्वादित्तचाह। त्रिरन्यासपरस्याहुनमेत्रोत्रविधीयते। लक्षणे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हि व२

ते·वा·टू·२ यथा उदेति प्राधान्यपदं दृश्यते। अथ घ्नन्ति तत्र प्राधान्योपसर्जनः कर्त्ता लक्षणार्थः प्रतीयते लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शास्त्रप्रत्ययात्। ते ननु क्व
चित्क्रतिपीडा। तस्मात्सर्वमेतदनूद्य त्रिरिति विधीयते। नान्यथा कालेद प्रसंगात्। योग्यत्वेन सिद्धत्वात्कालोपि न विधीयते। अवतिष्ठमानाभ्यासमे
१ सो वासाद्विधिरित्यपि विधीयते। तत्कुतः आरण्याघोषात्रिरभ्यासेन ज्ञायते। अभ्यासे विहिते ... न सकालो किमित्यविधीयेत। तयावयावज्ञोविका
न्यासा इत्यत्र कालाभ्यासयोरन्योन्यविधिहेतुत्वेनाख्यातं। अथ यद्गुर्ह्णं अवहन्तिरवहविः शूर्पयोगाद्विषयतीति। तत्रोच्यते। मुलान्तावा
5 द्धविःस्थमन्त्रान्तावोयदोक्तः। आमेत्रणादिसामर्थ्याल्लिङ्गमाश्रीयते यदा। अथ यदापचोदेतत्र रमेतमन्त्रैस्त्रिरभ्यासपरत्वात्तु न मन्त्रो त्रवि
धीयते। रूपादेवावघातो गं न वचितिति तदुच्यते। यद्यस्य हविःस्तवे कथं विकल्प्यते चयाते थाप्याद्ध्यतीत्येतदर्थ्यते। तस्मिन्नयेतने। आ
मन्त्रणे विनत्विनिष्प्रेषष्ठे ह्यति मध्यमः। यथैमेत्रे सत्वस्यैवमवघातपरस्तति। चेतनावचात्तुपन्याप्तमवघेवत्। तस्मान्न रूपादेवावघा
तोगचनिति। लिङ्गात्। एवं चवागित्यर्थरूपपेकोतिकैनेवश्रीचिनसंस्तचोत्तविषयत्वन्यघात्तुपातेस्त्रीलिङ्गक्रियादिपदेनेकोताव्य
क्त्तलिङ्गेनवशाद्धधर्मेतया कथं विकल्प्यः स्यात्। तस्मादाह्वानोगमेवायमितिक्रियाधिकोपदेशोपदेशः स्यात्। अवघातमन्त्रांतर ५

स्प४ व२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृ५ वि२ अ४ तत्रकी१ इति

विरोधश्चान्यायस्य स्यात् । आद्ध्याने त्वयमेवेत्यविरोधः ॥ छ ॥ तयोश्छानविसर्जने । अतिदर्शे सूत्रचात्र सर्वे पूर्वसूत्रार्थी योजयितव्याः ४ । प्रुवीत्रवु
वादेकालार्थे चमुक्तमिदानीं विधानार्थं पीतिशोषः । त्रिरस्याभपरत्वाश्च तत्रमेत्रोपदेशो न ज्ञातः न त्रिरुक्तं येति पूर्वपक्षबीजं । उच्छानेना
न्निरिध्यतः ५ त्यनेनोच्छानं प्रकारयन्त इति प्रतिपाद्यते । यदा यमुच्छानं गेत्तवति तदाप्रे सान्नाय्यात्पराध्रिकारो नास्तीति प्राप्तकाल तत्याको
टकव्यापित्वाध्वर्युकर्तृकाण्येवाग्निविहरणादीनि स्युः ६ । अतीतदीयमुच्छानं तेषां कर्तव्येन विवक्ष्यमाणेऽग्नीदित्यादिलिङ्गः शक्यप्रका
शयितुं एवं व्रतंचरतेति वा गार्हपत्यानं वाले प्यचितिवदस्याधारचाङ्गत्वाद्यदास्यं व्रतकरणे कर्तृत्वं चाध्वर्योर्वा पत्न्या वा व्रतं कर्तुं प्राप्तः का
ल इतितात्वाध्यधिष्ठानत्वे दाब्बकुक्वनमिति । गुणानावान्मं त्रगुणानावादित्येतदेवादृष्टार्थत्वप्रसंगमुखेनोत्तरे । नादि म६प
मः पुरुषः परप्रेणमेत्तेरेणोपपद्यते इति वक्ताभिः लिंगमपि किंचिद्दृष्टं । विधिकोपश्चवा ग्विसर्जनेयाः प्रभूनामुपत्ते वा वः तिम
जातराज्ञानात्र ॥ छ ॥ सकृद्वा वेत्र कालविधिः परार्थत्वात् । देवताप्रकाशनस्तु स्मारणान्त्यार्थत्वादंगा गित्वापि द्वानास्तीतिका ला२
ध्येतामर्वेत्तत्तार्थयोः संबंधे कालार्थत्वं स्यात् । तृतीयांचेच्छेत्तत्तल्लक्षणार्थमन्यते । प्रस्तरस्ततार्थत्वाभिधानं च प्रहरणस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं॰वा॰टू॰ २

प्रतिपाद्यप्रधानत्वादस्य सूक्तवाकोगत्वेन द्रव्यदेवतायागत्वेवानष्टं ततः त्वस्य प्रतिपादनार्थं तयास देवतस्य सूक्तवाकस्यापितदंगत्वमिति ।
उपदेशो वा याज्याशब्दाद्धि नाकस्मात् सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रत्यक्षाक्रियासंबंधाच्चकरणाच्च गम्यमानेन याज्ञामुसृष्टं कारकविज्ञप्ति
बलाय स्यात् एवं यस्त्रातिवृत्तः सूक्तवाक एवकार्येण संबध्यते । अथ या[illegible]तत्क्षुदितः कालः संबध्येत । तया वा गच्छति साधर्म्याद्याज्याशब्दत्व
वपद्यते सूक्तवाकेऽपि याज्येति किंतु न रस्य पारमार्थिकमेव याज्यात्वं उपचारमात्रं । कश्चात्र विशेषः । सेति याज्या चेत् तद्धर्मैः संवृत [illegible]
सीनो यजत्यनवानं यजतीति याज्याया अधिवषट्कारो त्रिषु रात्रु वाक्याय प्रथमं युंक्ते इत्यादिभिः । अथ स्तुतिमात्रं न ततो नैषां कश्चिदाद्व
इति । किं प्राप्तं न वितव्यधर्मैः ॥ यद्येवं तस्मा[illegible]स्तु सूक्तवाकेन वजते तस्माद्दक्षिया याज्यात्वं । तथैव तस्मात् २ । अस्त्रीलिंगवादन्यथि स्त्रीडत्पयोग
प्राप्नोति निषदोषश्च स मिदादि याज्यात्वमन्यद्व्यपि याज्यात्वसिद्धिः । अथोच्यते ध्रुवं वेदषु दर्विहोमसाधनेषु सत्यपि यागकरण
ये याज्या चेन्न नष्टं मतो नैतदैकान्तिकं कारणमिति । यत्रैव याज्याशब्दः सैव केवला याज्या । तेन तु हि सूक्तवाक एव याज्येत्यत्राप्र
योगाङ्गवितत्वधर्मैः । न चास्योपचारिकत्वं मुख्यकारणं मे निधेः प्रत्यक्षचोदना अपि च समानान्यशब्दाये । याज्येति । सन राको [illegible] ६

६२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मैत्रवरुणप्रयोगतो विवेकविषयोऽवधारयितुं। तत्रैतत् तल्लक्षणं स्यात्। होत्रेणाध्वर्ये नेज्यते तद्वत् स्तुयाज्येति तथा सति सूक्तवाके पि प्रसंगः
तस्मात् स्तुस्यामे वा स्य याज्या चमिति तिवं प्राशेहु मः ये न मंत्रेण यागोगं होता यजति देवतां प्रतिदिः तस्य याज्यात्वं सूक्तवाके न वेद्दशः प्र
मतो हि तादर्थ्यैप्य त्वावस्तु निरूप्यते। याज्याचे यजमानस्य विदेवतोद्देशार्थे विहितमेव चैनावधारितं। नच सूक्तवाकस्य अमान
प्रस्तरदेवतोद्देशार्थत्वं तस्य स्पष्टदेवताभिधानरूपत्वाद्। लिंगं स्तूयत्वाबाध्यत इति वेदनश्रुते लिंगविनियोगात्। न तु ज्ञामेन तरेणाग्नि
मेकादिवदसामर्थ्यात्। तथा वोत्तरसूत्रे वक्ष्याम। तेन स्पृतस्तावन्न याज्या चे। नचान्यार्को विदितद्विधया याज्यास्ति यस्यां कार्यं वदे
मानाय याज्याधर्मो लब्धते च प्राक् तस्य यागस्य तु वाधारितं तस्य साधनं प्रयाज्योद्यमानं याज्येत्येवगम्यते। न च प्रास्तु सूक्तवाकस्य
वैधाद्यागस्य मवधारितो नदितरेतराश्रयं प्राप्नोति। याज्यायोगाया ऽगोयागसंबंधाद्वयाज्येति। नचैवं परिक्लिप्यते विनैव ताद्याज्या
व्यपदेशेन सूक्तवाकमात्रतया गृह्यमाणो यागे विनियुज्यते। ततस्तदभिधेयदेवतासंबंधस्तस्य यागस्य प्रधानप्रहरणे संबंधाद्या
ज्याचेत्तत्प्रयुक्तैति। तदुच्यते। येनोत्पत्तेन याज्यात्वं विनियोगबलस्यते तस्य पश्चाद्वचं नाम तद्वस्तो व्यवसीयते ऽरिसूपादिशाद्वानः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते·बा·द·२ नक्ष विस्पष्टं सिद्धः स एवं प्रसिद्धे लत्तने अर्थे तु नर्याज्याशाख्यत्वलिवेलायामेव विनियोज्यकवेलायां चार्थोल्लत्तमानो शरेकः । तत्त्वात्वमपेक्षते ये
त्रिवयाज्याधर्मा अपि प्रथममन्त्रिकेषु योगेषु त्व आत्मानो नेदं क्लेशेन त्वेन्यमानं याज्याचं प्रतीक्षते । यद्यपि विनष्टे सेवन ततः परिधिः स्वत्वे का
ज्या स्विष्टकृत्प्रचं कार्येण याउपक्रम ममध्यवसीयते । प्रतति स्विष्टे । नात्र कार्य पूर्वकं धर्मनिरूपणं । अतोपि न याज्याधर्माः । तथास्य सूक्तवा
कस्य याज्यात्यपकार उपचारं द्योतयति । अतो याज्यायाः याज्योपचारे सत्ययमुपपद्यते । न प्रयोगार्थ एवं याज्याचे मुख्यायाः । याकुतोनैवका
रप्रयुक्तः तदाहुतिः पारमार्थिकी । नयप्रकरणं यागमात्ररूपे वर्तिष्यते । होम एवं चायं स्पष्टः प्रत्नेपाधिकार्योदनात् । आघारादि यथा द्रव्या
दारणाद्धोमतां गतो । तथा प्रदेयरूपद्रव्यादरणस्यापि होमता । होमांगस्य च याज्यात्वं न कस्य विदपीष्यते । निगदत्वाद्विशेषेण सूक्तवाके
निरिष्यते । नितरां गद्यमानत्वान्निगदो ह्येष गम्यते । निगदानां तु यागाज्यात्वमारूढ्यप्रतिषिध्यते । अयाज्या एव निगदरूपेण यजतीति हि
निषिद्धमपि याज्याचं प्रशंसार्थमिहोदितं । तमेवं धातुं सूक्तवाको याज्यात्वेना सूयते । नचोत्तयोः स्तुतिरत्यन्तं निरात्तेन बन्धसंगा
त् । स्वेदेवदतार्थस्त्वेयोगात् । यच्चिष्टदेवतासंकीर्तनेन सूक्तवाकस्य ततार्थता तन्त्रयो विनियोगः सन्नवतीति तत्रालिधीयते । स्वे ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दनक्रूतिल्लिंगात्त्वांमन्त्रकवाकंगतायदि स्याद्विरोधः स्यात्ः किंतु तत्थार्थेनेननास्त्यसौ। यदस्य मन्त्रसामर्थ्येन देवताप्रकाशनसाधनत्वं प्रस्तरप्रहरणे
प्यविनियुक्तमनस्यतन्त्रेवापगच्छति। तत्रापिप्रकारांतरेणानुपयुज्यमानत्वात्। इदं हि यदि इष्टदेवतासन्निधानसामर्थ्यं तन्मन्त्रकवाकेनेत्यनया
श्रुत्यासहाविरोधेनार्थ्यते। श्रुतिरपि यत्प्रस्तरप्रहरणेन सन्निधापयितेन संततमसतिसामर्थ्येविनियोक्तुमशक्नुवती सामर्थ्यांतरं चानुत्पादयंती यदयं
मन्निधाने समर्थः कथंनाम तदेवान्निदधन्मदर्थं कुर्यादित्येवमपेक्षते सर्वत्र च क्रियां तत्साधनं वा सन्निदधन्मंत्रो गमनं च गच्छति। तत्रापि प्रथ
मैता वदियं गतिः यत्र सिद्धं रोषिणि रूपं तन्मंत्रेण सन्निधातव्यमिति। यदा तस्य सामर्थ्यान्नादाम्नानं प्रतिपद्यते तदार्थाद्विपर्ययो भवति यद
यमन्निधत्ते तन्नूनमस्यां क्रियायामस्तीति। न ह्यन्यथा तस्य श्रुतंचैनमुपपद्यते तस्मात्सूक्तवाकेनेत्यनया श्रुत्येन तत्प्रतिपाद्यते। यच्चामन्नि
धत्ते तदेवासन्निदधानः प्रस्तरप्रहरणं साधयेदिति मंत्रोपि चेत्तमेव ब्रवीति इष्टदेवतासन्निधानं कुर्वन्निदं यच्च करोमि तत्सर्वं करोमीति स
तयदा इष्टदेवताः पूर्वयागसंबंधिन्य एव केवलास्तं वेति ततो न क्रियेत प्रस्तरप्रहरणस्य तत्तं स्यात्। अथ इष्टताएवैतस्यां गम्यता स्तात्प्रकाशनद्वा
रेणासूक्तवाकेन प्रस्तरप्रहृतो भवति। न च तासां देवतानां चाद नेयेन प्रकारेण प्रयोगो विज्ञायतः इत्यत्रापि देवताचां। अतस्य प्रकारेड

रि१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र ५ न ५

तं॰वा॰टू॰२ वाक्याद्विनियुक्तस्तोकीकरणेनादित्यादीनां वैदेवताद्याद्याणामायं विज्ञायमानो द्वारेणैतत् अङ्गकृत इति प्रदेशपाधिकरणाद्वा मन्त्रस्य वधार्यते। तस्मा

द्विरोधः श्रुतिलिङ्गयोः। एवं च सूत्रमिदं पिष्टदेवतार्थ एव कृतः। तान्निरस्यापि हरतेः संयोगादिति कालात्ययेतापि च प्रसंगाद्विषयत्वेव मंत्रपाठ

क्रमेणस्सूक्तवाकस्य ज्ञातकालत्वात्। यद्यपि निरिष्टं हविरजुषतेत्येव माधेवश्रूयते तथापि प्रागपि सूक्तवाकश्रुतेरस्यैवैकदेशस्य प्रकारस्य हरणे

४ प्रतिसामर्थ्यमितिनिद्रीयते। यद्यपि सामर्थ्यारणं मन्त्रसामर्थ्यं तथापि श्रुत्यनुग्रहार्थं प्रस्तर एतयदनेन दर्विणेति निर्दिष्टकः। अयोवा

दितएवारत्यंदंशाष्टप्रकारानिर्देशः। पुरोडाशादीनां मंत्यद्वचात्। अजुषतेत्यनर्थकमितियेद्वा पूर्वे सेवितप्रसिद्धिद्वारेण स्तुत्यर्थ

चात्। मन्त उपपन्नमेगार्थं प्रतिपत्तिरितियेद्वा। अन्तुत्ताषणं परिस्रोदनाया कथमप्रधानकर्मणः सूक्तवाको ग्यादयोच्चागमिति अ

तन्त्रान्तरं पठति। स्विष्टकृद्वदुत्त्वयसंस्कारः स्यात्। आचार्ययोक्त्या हि सूत्रे मन्त्राभिदे। यद्येवासिद्धत्वप्रतिपत्तिर्यागस्यतयायमपि

न भविष्यति। यद्यावतत्रमेत्राणामगार्थत्वे तदा। नहि प्रतिपत्तिचेन यागार्थं विरुध्यते द्रव्यदेवतासंबन्धो हि यागो न भवतीति तस्य ८

न ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वरूपावधारणोत्तरकालं प्रतिपत्त्यर्थं कर्मैयादिविचारे सत्फलप्रयोजनं मेयुक्तौ च मित्यनेन लक्षणेन प्रतिपत्तिं चेन्न च तावता कश्चिद्दोषः। तेनयागप्र
ति तिपन्नात्मकं मुन्नयसंस्कारशब्देनोच्यते। अथवा यथाश्विष्टं उक्तसंस्काराद्यैः। क्विष्टः स्तोमे रस्तुतोऽयि स्तुतार्थं चेनरोषवाद्र। अथवया
गच्चेन उद्गाति। एवमयमुन्नयोः स्तार्थयोः संस्कारः परस्परनियमाद्वा दृष्टं साधयन्नयागोनविष्यति। अथवा श्विष्टं तत्प्रयाया उक्तेः प्रियाध
मान्यनीत्येवमादिलिरिष्टदेवताप्रकाशनमस्तीत्यस्ति यं संस्कारत्वेनैव दृष्टं वतः। न च प्रतिपत्तेर्मन्त्रयोगनस्य वृत्तिनिः प्रयोजनस्य दृष्टं गन
च्यते। प्रतिपत्तिस्तु दृष्टार्थचेनस्तुतरां प्रयोजनं भवती। नियामा किङ्घ्यर्थं यो पेक्षते। वैदिकानि साधनानीत्य विरुद्धः सूक्तवाकयन्नयणी। छ।
नस्तोपदेशाद् उन्नयवसर्वेवचनं॥ ॥अधिकारमुपजीव्य विचारयति। किमुन्नयोद्देशपूर्वे मासयोः सकलसूक्तवाकः प्रयोक्तव्यो
उत हृष्टदेवतानुरोधेन निष्कर्ष इति। किं प्राप्तं एकैकत्र सकल इति। मंत्रोयं यास मा म्नातः सूक्तवाको विधीयते। तस्य निः रूष्यमाणस्य
नैवस्यान्सूक्तवाकता। ततश्चासूक्तवाकेनैव प्रकृतं स्यात्। यथार्थवा रोषतः सूक्तसंस्कारश्चात्। एवमादीनामपकर्ष इति स्त्रीति शास्त्राधि
करणप्रसाद्यन्नुमन्त्रेषु यात्के। यथेताकेवलग्रहणेनापन्नता निर्देवतान्तरालिनैव युद्ध। ततः न्नयत्र सकलं चायियुज्येतात एव चिद्दा
नि॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दे॰ वा॰ २ पन्न्यादयः प्रत्यक्षविज्ञायन्ते । न त्वेदं हेतुरस्ति । अतश्चेष्ट देवताप्रकाशनोपपत्तिर्विचाद प्रयोजकं प्रकरणं सूक्तवाकस्य प्रधानप्रयु-
क्तदेवताश्रयणाच्चेदं तेषीनं विज्ञायते । तानि च प्रधानानि यस्यादेव तं प्रयुंजते नाविशेषणेन । तस्मादपकर्ष इति । ननु नारभ्य-
वेद्यः सूक्तवाकशब्दः कथमिति चेदत्राह । अप्रकरणविभागाद्वा ते प्रतिसूक्तवाकशब्दः । होत्रप्रस्तारप्रहरणप्रयोगानन्तर्यौ का-
लैपौर्णमास्यमावास्याधीनं चाद । अतश्चैषैरपतिरस्ति सूक्तवाकशब्दः तयोरन्नयोरपि प्रस्तरवाक्यसूक्तवाके साधने प्रकरणस्याविशे-
ष च यद्विज्ञायते । यदा तु सूक्तेन प्रस्तरमालिप्यते तदा प्राप्यर्णीयादयं नीयेकादशिनं वचनानुविधेयं न वचनावयववशात् संबन्धो भवति । व ५
तस्माच्छ्रुतिलिंगप्रकरणेनाम विरोध इति सिद्धान्तः । इदानीं नाधिकाराद् दृश्यते । नैतदेवं न हि सापेक्षाणामिति कर्तव्यतयाऽसं-
बन्ध इति । कृतः । विधिर्युदि प्रधानानामनामिति कर्तव्यता प्रति । अन्ते प्रति तत्तरशब्दः सूक्तसूक्तवाको न वेद्यते । प्राधान्यानि फलं प्र-
तिविधीयन्ते नेतिकर्तव्यता । अतस्तेषां फले विवक्षितं साहित्यं नेतिकर्तव्यतायामिति कर्तव्यता प्रतितानुद्दिश्यमानानि ऐ
न भवन्ति । अविधीयमाना या तास्यां गुणेनाचान्ताव्यापकत्वाद । यानि विधीयन्ते तयोरन्योन्यप्रतिविधानासंभवादसंबन्धादव- ता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रंगप्रधानोद्देशेन न्नवितव्यं। अतस्त्वो दृश्यमानानामुद्भवगमितमितरेतरसाहित्येन विवक्ष्यते तेन प्रत्येकमितिकर्त्तव्यता वाक्यसमाम्नेरवै
केप्रधानं समस्तेतिकर्त्तव्यं युक्तमवगंतव्यं। तथैव चानुष्ठानेपि प्रयाजादिसन्नं तानामेवैककालत्ववृत्तिनां प्रत्येकं कार्य्यमस्तीति तंत्रेणानुष्ठानं
न विरुध्यति। तदिदमपि प्रत्यग्नेयादिमानामस्त्कवाक्यावविलष्टप्रयाजादिवत्पौर्णमास्यमावास्ययोः सकलेन न्नवितव्यं। इतरथा
प्रयाजादयोपि विच्छिद्यैव प्रयुज्येरन्। न चेदं प्रमाणवत्। अतः श्रुतिवाक्यसंस्थानलिंगबाधियागोपाता मदृष्टार्थेवं तद्विरभ्यंवाप्रदर
णस्यपदेचतांतरमध्यवस्यामः। कथं पुनः समुदायफलसाधनत्वेनयोधमाने साधनत्वरहितानामवयवानामितिकर्त्तव्यतासं
बंधइति। उच्यते। आग्नेयस्य फलसंबंधात् प्रत्येकसमवायिनः। समुदायः फलार्थः स्यादिति केनावगम्यते। यागश्चेद्धि प्रत्येकसमवेतो
नद्यावि नायं धातुना एकैकस्येतरेतरानपेक्षस्य साधनशक्तिरवधार्यते न तु समुदायस्याक्विनामविशेषात्तथाचाद्यान्तरपि समुदा
यलक्षणार्थ एवं वत्तव्ये। ननामन्नएवधाचधीनत्वेन प्रत्येकवृत्तित्रियाश। तदुक्तं पौर्णमास्याधिकरणे। तेन सहापि नाम्नेतरेयुक्तंच
मात्रेमेव धर्मेत्याधिको नामसमुदायः फलवान्। न चैवमपि यथैव साधनत्वामितरेतरयुक्तानामेवं तदनुग्रहार्थत्वादितिकर्त्तव्य

नै–

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वा॰ रु॰ द्वि॰ व्यतापितयैवस्यात्। नतस्यैवेदसाहित्यस्योद्दिश्यमानत्वेनेतिकर्तव्यतांप्रतिविवक्षितत्वात्। एकमपिहिवस्तुलक्षणतः कश्चिदेवविवक्ष्यते
नसर्वत्र। कथमेकस्ययुगपदुद्दिश्यमानोपादीयमानत्वमितिचेत्। अपेक्षाभेदेनेदादीदृश्यन्यापिसर्वतित्युक्तं। ननुवैरूप्याद्वाक्य
भेदःस्यात्। कोवाप्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यतांविदधतःप्रकरणाम्नानानुमितस्यश्रुताद्वाक्याद्वाक्यांतरंचनेच्छति। ननुवायमि
10 तरेतरयोगःफलार्थमपिविवक्षमाणइतिकर्तव्यतासंबंधवेलायांबालत्वात्सङ्गमानोनशक्यतेवारयितुं सत्यंप्रतीतितो
नशक्यतेविधितस्तुशक्यतेकथं द्वन्द्वहि विशिष्टस्तिभावनाविध्युत्तरकालमवांतरविधिषुकल्प्यमानेषुकर्मणःफलसाधनं
शेषुषुरूपप्रवर्त्यमानःकथंमेसाहित्यमपिपश्चकञ्चवस्तुप्रवर्तितःप्रधानेतिकर्तव्यतासंबंधांशेतुप्रधानानिप्रत्यप्रवर्त्यमान
त्वान्नहिदीशसाहित्यमपिनप्रवर्तितः। अंगानितुसहितानिप्रतिनियुक्तस्त्रस्मादितिकर्तव्यतांप्रतियद्येकयवस्तुप्रधानसाहि
त्यमविवक्षितं नह्येकेनैवप्रधानशब्देनप्रधानान्यगाधीमुद्दिश्यतान्यसाहित्यमुपादातुंशक्यते न व्यक्तिभेदात् तस्मात्प्र
त्येकमितिकर्तव्यता। तद्दर्शयति। संनिधानाविशेषात्साधनत्वेनसर्वेषांनिर्देशादेकस्यापिचेतिकर्तव्यतांतरानुपदे। १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शादस्य च कथं स्वाव रूपस्य प्रकरणसामर्थ्यादि विशेषादेकैकस्य सूक्तस्य स्वमन्योन्यनिरपेक्षाश्चै [स्य] प्रकरणमिति । ततश्च वचनादित्ययम
मेव पक्षो विशिष्यते । एवं तं स्कासूक्तम स्त्रोच्यते नैतदेवंमिति तस्य यमुत्तरपक्षमभिधत्ते । न तावद्गाचमदृष्टार्थत्वं देवतांतरं वा
युक्तं पुरस्तान्निराकरणात् । अतो यथार्थे निष्कर्षे सति सूक्तवाकशब्दस्य पयघते सूक्तवाकः । बहुत्वात् । न हि स्विष्टकर्मगत स्वि
ष्टकर्मगतु स्विष्टदेवताप्रकाशनसमर्थानामन्योन्यनिरपेक्षानानाप्रयोजनयुक्तानामग्निरिदं हविरजुषतेत्येवमादीनामेकवा
क्यतालक्षणमस्ति तस्मात्पुरस्तात्परस्ताच्चानुषंगयुक्ता बहवो ये ते सूक्तवाका दृष्टव्याः । इदं द्यावापृथिवी तदुमप्यदित्यारस्त्या
ग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायोऽक्तत तास्यामृधेद्धोत्रायां देवंगमायामिति यावत्समाप्तत पुनरिदं द्यावापृथि
वी इत्यारभ्य सोम इदं दमित्यन्यच्चास्यामृध्येद्धोत्रायामिति समाप्यते । तेन प्रतिदेवतं भिन्नानां सूक्तवाक्यानां समानप्रयोगत्वा
न्नामाम्नानवचनेन कतिपयानां उपाठे येन केनचित्तु प्रवृत्ते सूक्तवाकेन प्रहृतं तत्त्व वति । ज्ञातिवत्प्रत्येकं सूक्तवाकत्वस्यायु
ना वित योगात्मकस्य समाप्तत्वात् । तत्रोपपन्ने सूक्तवाशब्दे यदन्यदेवतावाची निपदान्यत्र न प्रयुज्यते तेन तत्र कृतिः पीड्यते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ती॰ चात॰ २

किंतर्हि लिङ्गवाक्यास्योपकरणं तद्धन्यायमेवेति निःसंख्यप्रयोगः। इदमपि च न युक्तमस्ति हि तं। तत्र पदे वैश्वानरवाक्यवदेकवा
क्यतायाः प्रत्यक्षत्वात्र नहि प्रतिपदं परस्पराकांक्षासंबंधो वा संभवति किंतर्हि केन चिदेकेन पदेन बध्यमाना नियर्वा। एकवाक्यतां
गच्छेति। तद्यथा रूणयापिंगाक्ष्यैकहायन्येति परस्परेणासंबद्धानामपि क्रीणातिना संबंधादेकवाक्यत्वमेवमिहापि प्र
दनेनस्तविघाशास्त इत्यादि स्विष्टं बंधात्संवेषामेकवाक्यत्वं न विघ्नति। आक्षिवेष्टि देवताप्रकाशनेनामेकं प्रयोजनीय।
तत्र पदैर्वर्शनसमाह्नौ कोवयवार्थस्माघघापिताव दर्थेतः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिस्तथापि शब्दतः सिद्धमेवैकवाक्यत्वं
किमुत तद्र्रति घतिति उपादीयमानेन समुदाये वाक्यसमाप्यगीकरणात्। यदिवनित्याभिवाक्यानि संवेयुः। तत्र उपसद्द्वि
णोदिमंत्रवत्प्रयोगकाले देवतापदप्राधान्याङ्गदेनैव प्रयोगः प्राप्नोति। प्रस्तर प्रहरणे त्वविवक्षितैकसंख्यत्वात् बहुवताकृता
र्थियादेकुर्वीदेवत्यस्यापस्यकस्यचित्प्रयोगः प्राप्नोति तस्मात्समस्तमेकं वाक्यं अतस्त्वबहवः नस्त्वचवनस्य परिहारस
उच्यते। विदोवसमुदायेव तो यशा ह्नो यस्येष्यते प्रसमिद्धिव्य रूपचाक्तंत्रवाक्पदं तथा। सूक्तवाकोद्दिसामर्थ्यतः प्रयो २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

को।प।

न नतस्य कीदृगवधार्यते। प्रयोग वृत्तिं चाद्देवतापदसहितमस्ति मतः श्रूयमाणं तं त्रपदोपेतमिष्टदेवताप्रकाशानंदं वैद्यकं सूक्तवा-
कः। तत स्वैकस्मिन्देवतापदे सत्यनेकस्मिंश्च प्राप्ते तैकेन तेन तत्र पदमध्यस्थे सकलः सूक्तवाकः। प्रयोगासंबद्धदेवतापदा-
साहित्येतु उक्तसूक्तवाको न भवति तेन पौर्णमास्यमावास्ययोः स्वदेवतापदोपेतः सूक्तवाकेन युक्तिसहितेन पाठेनानुषंगा-
दिपूरितमेत्र वदवधारितः इत्यसमवेतार्थपदप्रयोगेसत्यपि सूक्तवाकयाच्युत रांश्रुतिपीडास्यात्। अतस्तस्तर त्तिरपि
यथाविधमानसूक्तवाके साध्यपद्यानुसूत्रेनैव साधितोऽन्वतीत्यदोषः। तेनत्रैधेवमंत्रतव्यः सूक्तवाः प्रतिष्ठितः। स्वाध्या को।८
यकमेकालेयवहतो विहितावपि। सर्वत्रान्ततदेवत्याः स्वाध्यायेनाववदिश्यते। पठन्मनीदृशं तत्र तु विनाशाय तिष्ठ-
चा। निःकृष्टदेवतामध्यः प्रततोऽपमुदाययोः। सूर्यादिपदस्थ्यधस्यो विकृतावववधार्यते। सूक्तवाकः स तेनैव यत्र याद्दृगि-
रूपितः। जहातिसूक्तवाकत्वमसंगतनिरूपणात्। नाप्येपि यावद्देवतं सूक्तवाकसंनवादे कस्यापि बहुत्वमस्तिमतमिति
दृष्टव्या। तथास्मत्रमप्राप्तेपि प्रतिस्वदेवतापदमंत्रेण सूक्तः सूक्तवाकशब्दः प्रकरणाविज्ञानाकल्पितइत्येवमेवागम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते॰ बा॰ ३॰ २ यितव्यमिति सर्वं स्वामविरोधः॥छ॥ ॥लिंगक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानं। येनक्रमेणेष्ट्यादीनि काम्यानि कर्माण्या
म्नातानि तेनैव क्रमेण तद्देवत्यानि काम्यसमाख्यायुक्तानि याज्यानुवाक्यायुगलानि तानि किं क्रमसमुद्भवं स्यात् तद्देवत्य
कर्ममात्रार्थानि लिंगाद्देवत्यकृतकेन चित्प्रकारेणनास्त्येव काम्यासु विष्टिषु यथाक्रमं विनियुज्यंत इति। उदाहरणं बहुत्वं सत्रो
पात्तविशेषणविषयप्रकल्पनार्थं तत्र लिंगात्सर्वार्थं चेत्प्राप्ते लिंधीयते नास ति क्रतुसंबंधे सामर्थ्यं विनियोजकं। येनच
क्रतुसंबंधस्तेन काम्यार्थता स्फुटा॥ लिंगेहि देवतासंबंधे क्रियान्नू वतस्वरूपत्रयुक्तं चेफलमस्ति यत्र संबंधिता तु तद्ब्रुर
क्तदेवतासंबंधिता चानेतावता वाक्यप्रकरणादिरहितेन शक्योपादातुं। नवद्दृश्यते क्वांशो विनियोग इति तेनावश्यं स
माख्यातावदाश्रयणीया तयाहि। यज्ञसंबंधः कार्यविशेषस्य सिध्यति। इज्यते नयेति याज्या तेन यागसंबंधः तस्या
श्च दृष्टविप्रदानार्थत्वात्काचित्कार्यविशेषोप्यवधृतः। तन्च्युकेनयज्ञेन संबंध इति लिंगात् तद्देवत्येन ति विज्ञायते। नचैवमपि
सूत्रेन सिद्ध्यति। एवं कथं न सिद्ध्यति यदाः काम्ययाज्याकाडमित्येतावत्यास माख्यया काम्येष्टिविषय चे नियत। अपिच १२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यद्यपि समाख्यायास्तन्मात्रसंबंधं कुर्यात्तथापि बलीयसा क्रमेण बाध्येतैव। तस्मात्काम्येष्टियाज्याक्रमेणैवैतत्समाम्नानमिति। किमथो
मुन्नयं स्वक्रितमिति क्रमानुगृहीतेन लिंगेनैव काम्येष्टिविषयत्वसिद्धेः अथवा काम्ययाज्याकांड मित्येतावतैव सर्वं सिद्ध मिति
मन्यते। अत्राभिधीयते। सत्यमैन्द्राग्न्यादिषु लिंगक्रममात्रेणापि सिद्धे द्वे वा याज्यानुवाक्ये तत्रान्यत्राविनियोगात्। या नित्या
ग्नेयादीनि कर्माणि प्रये ये व्रतपतये इत्येवमादिचोदितानि तानि तत्र स्थाने ऽग्न इत्यग्न्यादिप्रकाशनेन सामिधेनीत्वं याज्या
नुवाक्यात्वं च साधारण्यादाम्नानाद्वा क्लिष्टसामिधेनीनां विशेषत्वोऽप्रत्यपेक्षा। तत्र यदि याज्यासमाख्यया विनियोगिका नाभविष्यत्
त ततः सामिधेनीष्वपि लिंगक्रमानुपपद्येतेति प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्। तत्रैव विनियोगः प्राप्नोति। समाख्यया तु तन्नि
वर्तितं न भवति। तेन तद्विहितमात्रमेवानेन यौ लिंगक्रमाभ्यामिति। तत्रोच्यते। यद्यत्र द्विपरिमिता एवाल्पेन तेद्विवत्पाम्ना
म्नायेरन्ततत एतदेवं स्यात्। इह त्वन्यदेवताभ्यस्त्रिरूपयाज्यानुवाक्याः परित्यज्य कर्मणां क्रमः। आग्नेय्यश्च रूपद्वयं ते ततः समा
ख्यायाः केवलाया विनियोज्यमाना याज्या कार्ये विनियुज्येरन्। न याज्यास्त्वैवा विलिंगत्वादन्यास्यावत्तल्लिंगास्तां बाधि

=

तस्या ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

या

तै·ब्रा·वृ·२ तचात्रातेनाविनियोगः स्यात्। लिंगक्रमाश्रयणे पुनः समाख्यायां निवृत्तव्यापारायां तास्यां विनियोगोस्ति सामिधेनीषु प्रयो
गः सिद्धो भवति। तं विषयं दर्शयति। अग्नि वा रूपवा इष्टि याज्या नुवाक्ये पठित्वा सोमारौद्रीणामिष्टीनां याज्या पुरोनुवा
क्या मध्ये नागतायास्तु मनोतायाः पठ्यते। ता असामिधेनीषु पाठ्याभवेति। तथा पृष्ठ्यपाजवत्या वा पिंड्वक्यो। तत्रापि पूर्वस्याः सामि
धेनीक्रमं पूर्णं मतिक्रम्य याज्यापुरोनुवाक्ययोरुत्तरकाले पाठादुत्तरेष्टिविषयत्वं विज्ञायते। यद्यपि क्रमो नाश्रीयते
ततो लिंगसमाख्यामात्रेणैंद्राग्नं प्रथममैंद्रं प्रयुक्तं द्वितीयस्यामप्यैंद्राग्न्यां विनियुंज्येत। द्वितीयं चैंद्रं प्रथमायां क्रमेणास
ति समाख्यातः पूर्वेतरते न क्रमसंबंधकरणान्न्यायसंनिकृष्टामेव श्रुतिं कल्पयतीति क्रमविनियोगः परिहृतो भवतीति
स्मात्सम्यक्सूत्रितमिति॥ छ॥ ॥ अधिकारेवमेव विधिरतदा रवे पुरीशिष्टत्वात्। ज्योतिष्टोमे प्रथममाग्नेयैंद्रश्रोदयः
स्तोत्रशस्त्रादिपेसाधिनं चेनायमग्राह्यादि विहितयइत्यविमादयो विशेषरूपेणाम्नाता विहिता षष्ठेन सामान्येना
न्ये यागीध्रमुपतिष्ठतइति। दिष्टपदिश्यते। तत्र संदेहः। किं तद्व्यतिरिक्तायग्रहीतव्या उत ता वा न्य न्या वान्यथाम १२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शर दि—

ता एवेति। अथात्रयः पक्षाः प्रतिसन्ति। न चेह प्रकृता एवेत्यस्य पक्षस्य प्रमाणमस्ति। महतापि प्रयासेन्नेनाविशेषग्रहणं प्रतिपाद्यते न केवलमा
प्रकृतनिश्चयः। येन दिङ्मात्रेणानामेयी शङ्का विशेषो प्रकृताग्रहेरन्नितिनैव घटन्ते। अपि न च किञ्चित्कारणमस्ति येन प्रकृताः परित्यज्येर
न्। न चत्ता प्रकारेण त्रयः पक्षा इह प्रदर्शिताः। किं तर्हि विशेषणे वादाव पि शब्दे रहिते नाप्रकृतशब्देन परिगृहीतः। येनाप्रकृता ए
वेति चोतिन्नैवति। यत्तु तत्र प्रमाणं तद्विशेषपक्षमेव साधयतीति। नयापरस्ताद्दिङ्मं। अथ प्रकृतप्रत्ययो भवति। प्रकृतमप्युत्पाददी
रन्निति चेद्यदि च वक्ष्यन्ती योपि पक्षः समर्थनीयः। ततएतावती आत्रियोपपत्तिः। प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेन तयातयाम यादि
ग्रहणं अथवा सामान्यविधानमिदं तानि चानि अन्ये यथा विशेषविधानानि परिहत्य तु विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि
प्रवर्तन्ते। यदि तु तत्रापि विशेषग्रहणं न स्यात् तस्मादप्यनेनैव त्र्यच्यमित्युदाहरणं चेन गृह्येत तस्मादत्रन्नं एव गृहीतव्या ४। अ ता३
पवाग्न्यादिशब्दैरविशेषप्रत्यया जायते। न चान्यत्प्रकृतग्रहणं तु मं विशेषणं पश्यामः। प्रकरणस्य आदकचेना विशे
षकत्वात्। स निधित्वलक्षणत्वो। किंक प्रकरणस्य यौगिकश्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययेन बाध्यमानत्वात्। तस्मात्सर्व प्रत्ययः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰

ते·वा·टी·२ उपदिष्टोपदेशो हि नन्वाय्यमिति उपदिष्टस्यैव । अस्ति विनापि विशेषणेनार्थः एवंजातीयकस्येति विशेषणरहितस्येति याव
त् । कथंजातीयकस्येति । अस्ति विनापि विशेषणेन विशेषयद्ग्रहणप्रमाणं करणमिति सिद्धान्तवादी मन्यते परः पुनः स्वाभि
प्रायेणैव सिद्धान्तवाद्यभिप्रेतो विशेषणेऽग्रहणोपपत्तिमनभिमतामेव परिकल्प्य कथं यदि तल्लिङ्गं तस्योपलक्षणं चे
न्त्याह । न चात्रोपरिवक्ष्यमाणदेवतालिङ्गाभिप्रायेण लिङ्गपदं प्रयुक्तं किं तर्ह्याख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तद्धि हितं च वा त
दुपलक्षणशक्तोऽस्मिन् विषये नावप्रसंगोऽपि न्यासात् । नामसामान्येन लिङ्गेनेत्यपि नाधिकेन सर्वास्तु प्रतीयमानासु स्फु
टं न विशेषणेन न विना न शक्यमेव विशेषप्रतिपत्तुमित्यभिप्रायः । तदिह यदि विशेषणमिष्यते न तादृशोऽयमस्मि 14
कनिर्वापात्तेन न्यायेन कर्तव्यतावचनेन लिङ्गेन विशेष्टव्यं तच्च कर्मणि स्यात्तेस्यादाशतये स्यानिष्टत्वमलंकृतए
व विशेषणेन यावद् दर्शयति । येनानेनैव लिङ्गेन न करोतीति येनानेनैव लिङ्गेनाग्निलिङ्गेन वा किंचित्करोत्याख्यातप्रत्यय
विहितत्वेनोपलक्षितेनाग्नीध्रोपस्थानमिति तां विधायकस्योपलक्षणत्वेनोपलक्षणत्वान्नोपदिष्टो न भवति । अथ यावद्देशयत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आग्नेयादिना करोतीति तेन विशेषितो भवतीति तस्य विशेषितत्वे आग्नेयमात्रग्रहणप्रसंगः। तेनोपदिष्टस्यैव तदुपलक्षितस्य पुनरु
पदेशाइत्यप्रमाणकं तस्मात्कर्तव्यता वचनवर्जितं केवलाग्न्यादिदेवतोपलक्षितस्य सामान्योद्देशात्तयोरपि ग्रहीतव्याइ
ति। ननु प्रकरणसामर्थ्यादिति सिद्धान्ताभिप्रायेण किं। लिंगादिप्रकरणाद्बलीय इति लिंगशब्देनात्र देवताचिह्नसंबंधा
द्यौगिकी श्रुतिरभिधीयते न सामर्थ्यमात्रमुपरिष्टात् बहुप्रयोगगतोऽपि लिंगशब्दोऽप्येवमवयौगिकश्चान्यश्रुतिवचन
आह॰ ५ व्याख्येयः। विरोधे सतीति। यदि प्रकृतमनाग्नेयगृह्णीमस्तुतो विरोधो भवेत्। प्रकृताग्नेयग्रहणद्वयमप्यनुगृह्यते
तोतथा तदुक्तमधिकरणश्रुतिवाक्ययोरविरुद्धयमुक्तं। नैतदेवमिति। दाशतयानामपि विकल्पेन प्राप्तानां भ्रयुक्तप्र
करणानुरोधेन बाधः। तस्मान्नोत्तयमनुग्रहीतव्यमिति। सामान्यस्य प्रज्ञप्तिव्यक्तिसमाप्तेः प्रकृतायामपि व्यक्तौ समस्तशा
स्त्रार्थसंभवान्नान्यत्र कश्चिद्विरोध इति मन्यते। तल्लिंगवत्तानेनानुग्रहीतव्येति। तस्माल्लिंगयुक्तस्य वाक्यस्य सामान्यवि
षयत्वात्प्रकरणेन तदाकांक्षितविशेषसमर्पणादसतिसमवायविरोधेन युक्तो बाधः। इतरस्तु व्यक्त्यभिधानाभिप्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त·वा·न्रू·२ यणदाशात प्राप्तिनिवर्त्तनाद्विरोधं समर्थयते। ननु व्यक्तिरपदार्थेऽत्यन्तिजायप्रत्यादेशः। परस्मादृते तदेव न विजानीमः। किं
लिंगवत्तासामान्यन्तत्तां गां न वेत्ति यदि द्विगवादिशब्दवद्व्यक्तिप्रतिधानासेन्नवः। ततः सामान्यचोदनायां सत्यामकृतव्य
क्तिग्रहणेन तु गंगिणि ग्रहत व्यक्तिग्रहणप्यादोषः। अथ तु देवतोपलक्षिता व्यक्तिरेव शब्दार्थस्ततः प्रकृतग्रहणे सतिक्र
२५ तिजनितप्रत्ययेकदेशबाधः स्यात्। सा वेद्व्यक्तिरेव साधनं न सामान्यं नाम किंचित्। किं पुनरिदानीमस्य त्वधिकर
रणो क्तसामान्यापक्षो गौ कारं करोतीति नेति ब्रूमः। तस्यां गच्छायेत्तवमात्रमाहेति केचित्। तदयुक्तं तयासति व्यक्तीनामस्य
15 तयाद्यपरिग्रहे पि दोषाभावात्। ततः प्रकृतापेक्षायां सामान्यमपकृष्यत इति वक्तव्यं। व्यक्तिशब्दो ह्ययं यौगिकत्वान्न जातिशब्दश्च संप्रति १५
पद्यते। न यात्र जातिः काचित्प्रतीयते। नानारूपास्तु नानाछंदस्कास्यपि चरुदेवतैकत्वमात्रेणाग्नेयादिशब्दप्रयोगात्। नह्यग्नेयाद्या
द्विवीतये अग्निदेवतारमनोदास्वंतमित्यनयोर्देवता व्यतिरिक्तं किंचित्सामान्यं दृश्यते देवतासंबंधमेवैषं न व्यक्तिर्यूरतिव्यक्ति
यरतीति व्यक्तिर्यरत्वं जातिद्रव्यकर्मादिष्वपि प्रयोगात्। ततो देवतोपात्तसमन्नेत्यादेः। संबंधस्तु समानः सोऽपि नास्तियः यत्केनोप
ना
२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सिद्धत्वाद्वाक्यकारणेऽपि न्यस्तास्तस्याप एवं देवतायाः समानं चाद्यक्षणेत्यादिदोषनिवृत्तिः। पूर्वोक्तिदितेनैव पिच विशेषणेष्व
न्तिप्रत्यययोः॥ शक्तिभेदात्प्रत्ययेनाविशेष्याभिधानमविरुद्धं यत्र तु तावानेव शब्द उक्तस्तत्र व्यापारयितव्यः तत्र विशे
ष्याभिधानं। यथा गवादौ न चात्र विशेषणाभिधानमात्रस्याभिशब्दस्य कदाचिदपि विशेष्येषु प्रयोगः। नाप्याग्नेयीशब्द
स्याग्नेयतो विशेष्यं यावन्न नीयते। यदि चेह विशेषणमात्रमभिधीयेत ततस्तस्यैव कार्येऽसमवायान्नैव विशेष्यं परिगृह्येत
तस्माद्वाक्य एवात्राभिधेयाः। ननूक्तं पिंगाक्ष्येकहायनीशब्दयोः स्तनश्च पदेषु प्रसंगमपाकृपादौ दरना। नन्वेतदुक्तमित्यादिये
द्रव्याभिधायेण। ननु च येव्यास्याम इत्यादिदोषात्तस्यानुपादानमुक्तं। परस्तु मध्यमपक्षं परिगृह्याह। केवलप्रकृत्यर्थलक्षण
हि प्रत्ययस्यापि युगपद्विधिलक्षणव्यापाराद्विरोधोऽभिहितो मत्पदेऽतु न नियोगतः स एवाग्नी ध्याघुपस्थाने कितवेषो वि
शेषवचनेन सम्बन्धस्यात्र विरोधः। नन्वेतदुच्यतीति विनाकारणेन प्रकरणपाठमसमर्थमानो वदति परस्तु देवतालिंग।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं·वा·टी·२ मा२ कूर

युक्तमिति बलीयस्त्वमेवोत्तरं ददाति। अपि यन्न लिंगयोगिकत्वात्तत्प्रमाणं वानुग्रहीतव्यमिति लोकस्यातिमुग्धावा
बोधयितुं किं निवारयितुमुपन्यस्यति सर्वप्रकारेण व्यवहारेष्वेव न प्रवर्तमानमनुग्रहीतुं पुरुषास्तु मेयेषु प्रवर्त्तन्ते किं तच्चो
१६ त्मानं ततः किमिति चेदतत्स्यात् एतदतो भवति बहुश्चोप्यकर्त्तृरूपं प्रमाणं नरैः कथं चिदनुगृहीतमिति तत्तार्थचोदनास्था
16 तोर्थपरिकल्पनापि समंतपर्यंतरपीति न गण्यं ते तत्प्रयुक्ते यथा कामेष्फलं तत्रूपाभिप्रायाभिमपि ननु यस्य प्रयोगो न वेदे तस्मा प२
त्प्रमाणानुग्रहमनादृत्यात्मानुग्रहार्थं तत्र तत्र प्रवर्त्तितव्यमिति यावद्विशेषग्रहणसामर्थ्यं लिंगं लिंगप्रत्यभिज्ञ
चादित्यत्रापि लिंगशब्दस्तत्रैव प्रयुक्तं यद्यतिहस्यादृत्वमप्येतदारब्धप्रत्ययं करोतीति तेनातदारब्धमप्यत्र नियम १९
यमितिव्याख्येयं। तदारब्धेषु न विवाद एवेति न परामृश्यते। तदारब्धो वा प्रकरणोपपत्तिस्था। अधिकारारब्धा।

दूर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मा ३

धिकृतसंज्ञकइत्यथवा तत्राख्यायत इति तदाख्यातं तदीयत्वेन वाय आख्यातसंयुक्तीतव्यः। अतः। उक्तकार्यविशेषोयं मंत्रस्यास्योपदिश्य
ते। सामान्यप्राप्त्यापेक्षश्च विशेषो नित्यमिष्यते। आग्नेयोग्नीध्रमिति नाग्नीध्रस्वरूपप्रयुक्तमुपस्थानं नापि स्वतंत्रं पुरुषार्थं। फलाश्र
वणात्। अतो वश्यमेवाश्रयितव्यं ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमाग्नीध्रोपस्थानं करोति। इति तत्र ज्योतिष्टोमे कार्यविशेषविधा
नमेतदिति निश्चीयते तस्य च कार्यविशेषः सामान्यप्राप्तो सत्यां शक्योपविधातुं नान्यथा। तत्र यदि द्वावपि सामान्यसंबंधाविद चिर्न्नत्रोप
वा मेव कार्यं कुर्यात्ति तान्निषेधतानन्तुवाने न विशेषमात्रमाग्नीध्रसंबंधः क्रियेत तत्प्रकरणात्सामान्यसंबंधः स्वेच्छयत इति यतां प्रक
रणो सिद्ध्यति। न श्रुतिमन्तरेणापि वाक्यस्यावश्रुतिः कृत्वायां सत्यां कल्पयितुं न शक्यते। ननु विशेषविधीयमाने त्वर्थादेव सा
मान्यमंतर्भविष्यति। नास्यापि प्रकरणलभ्यत्वात्। यदि ह्याग्नीध्रसंबंधे कृते तेनाध्वनादिद्वारेण ज्योतिष्टोमसंबंधो नान्तरीय
कत्वेनानुनिष्पादीत्यात्ततः शास्त्रेणांयस्य संबंधस्य रूपेण संबंधस्यानिःफलत्वाच्चाप्रथमतरमाश्रीयते। न च शास्त्राहृत
तदुपपद्यत इत्यस्येवार्थापत्तिकल्पनात्। केवलं लौकिकत्वोपपत्तेश्चासंबंधायेत्यथा श्रुतः। नैवान्तात्कर्म संबंधमुपपादयितुं

पि० व२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं·वा·नू·२ मः। तेनैवावश्यं प्रकरणानुमितिवश्रुतिः कल्पयितव्या। सर्वत्रैवमादावर्थापत्तिः प्रामाण्यं सर्वाऽन्यथानुपपत्त्या न वर्तते यदीदं विशे
षसंबंधवाक्यं सामान्यसंबंधश्रुतिमकल्पयन्नोपपद्येत ततः कल्प्येत नोपपद्यते चास्य कृत्स्नसामान्यसंबद्धस्वर्गैकसुखार्थे
17 मात्रविधानं तावतास्वसिद्धार्थे चानर्थक्यं वैकल्यमामवलंबते। तद्दर्शयति ज्योतिष्टोमं प्रति मंत्रव्यापारविधानमुपपद्यते। अ
न्यत एव प्राप्तत्वात्। यथा यवसेनादि सुश्रुतिः प्राप्तेनैकाम श्रुतिय आधानाद्वेपसमर्थाः इत्यादिता अग्नीनेवाधिकुर्वीत तथैताः प्रा
१७ ह ज्योतिष्टोमसंबंधाधिकारेण इत्यभिप्रायः। इतरथा यदि तावदप्रवृत्ता एव गृह्येरंस्ततो ग्रंथांतरसंनिवेशवेदनानभ्युपगतः ति
संत्रतिसारो निज माणकल्प्यापद्येत। यथा विशेषग्रहणं तथाप्येकत्र प्राप्तसामान्यानुवादेन विशेषमात्रकरणाद परत्र
सामान्यविशेषत्वावप्रापणाद्द्वैरूप्यानिमित्तोपि वाक्यभेदः स्यात्। प्रकृतग्रहणे तु न कश्चिद्दोषः ॥ एवं प्रत्याम्नातः प्रत्यप १७
विप्रकर्षेन न्लवेविष्यति। न प्रकरणं यथानिलिखितसामान्यसंबंधेनैव कस्यचिदस्ति यद्यपि स्यात्तथापि कार्यां
तरविनियुक्तः इत्यादि विरुध्यते। उक्त तेनैव दोषः। कार्यांतरविनियुक्तानामवग्रहणात्। न चैवं सति सामान्यसंबंधश्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेषां

स्विवाक्योयुक्तिर्नेत्रघटते।कथंनघटते।यदासर्वविशेषेषुसामान्यमंतर्गतंतेनयंत्रविशेषस्तद्विशेषांतरेष्वपयुज्यमानत्वादविवक्षितं
स्यात्तद्वारसिद्धसामान्याश्रयणमविरुद्धं।यत्तुनाथ्यकारेणवाक्यान्तेदोदाहृतिः।ससर्वविशिष्टविधानेषुतुल्यः।यागंवकुर्यात्तंच
सोमेनेत्याद्यपिद्विशकंदर्शयित्वाअपूर्वविधानान्नायमन्येत्त्योविशिष्टविधानेस्यान्न्यूनतरोविज्ञायते।सिद्धांतपिचान्यलिंगाना
श्रयणात्।तद्वैवंलिंगेनेत्येतदस्येवक्तव्यविधीयमानःप्रस्ततोप्यवंलिंगमुपस्थानांमंत्रवंतीतिनस्माद्यथाकथंचित्पूर्वोक्तएवात्रवाक्य
स्वदोयोजयितव्यः।तत्रोपस्थानेनचकुर्यादित्येतज्ज्योतिष्टोमेकार्यविशेषप्रदर्शनंतद्वैवंलिंगेनेतिप्रकरणनिरपेक्षाप्राप्तज्योतिष्टो
मसंबंधादेवतालिंगोपलक्षितमंत्रमात्रप्रदर्शनार्थंअथवाकोन्वेदंपरिहर्तुंयथाश्रुतान्याद्युपस्थानसंबंधमात्रविधानमि
त्युच्यतेतत्राह।अनर्थकस्त्वोपदेशःस्यादसंबंधात्फलवत्वेति।नतुप्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्योपकारकस्यादित्यनेनःसामान्यासिद्धिमन्य
तो।नचसावप्यविधीयमानस्येत्ववतीतिदर्शयति।यद्युपस्थानंज्योतिष्टोमसंबंधोविवक्ष्येततस्तेनैकवाक्यतामियात्।यदा
उवंस्तुनमविधायोपस्थानमनूद्यविशिष्टविधानेनवाममं चोदिविधीयतेतदाजैमिकेनिःफलेष्विहएवोपस्थानेमन्त्रःस्यात्तेषु

ध्व

यमेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं·वा·टी·र नन्त्रमितश्रुतिप्रकरणंबाधेत॥ नहिप्रैतदाप्रकरणाद्विशेषप्रत्ययस्तीग्रस्मृत्यन्तेऽप्रथममेवज्योतिष्टोमेनस्वीत्तत्वार
नन्यत्रप्राप्तिरितिव्यर्थवत्ता लाघवंच॥ अथावाग्नीध्रादीनांचकर्मकृतानांमन्त्राणांचकरणानांसंबंधोविधीयमानेउपस्थानमप्य
नूद्यतइतिलक्षुनर॥॥ सर्वेषांवोपदिष्टत्वस्यानुयातया मन्त्राणामान्यविशेषत्वाद्वाह्वानप्रवृत्तग्रहणमितितत्रवचनाद्यात्तया मन्त्र
विधानादुणत्वतमैवाद्द्वात्वावसमुच्चयेसतिविरोधात्तावाद्गुणयमप्यदोषः॥ तथायेनैवलिंगेनाकिंचित्रूपोदित्यपिविवचनव्य
१८ क्तिनोप्रोपेता सर्वेषांक्वचिदुपदिष्टैनाविशेषणचाग्रनुरूपायेनविशिष्टत्वांमिति तदन्यथैवविशेषस्तिद्धरसेबन्द्धाध्यारो
पणमात्रमेवशोत्तते। तथाहियथाप्यदमृवःक्रुर्योप्रत्ययेनविशेषणं तथापिनैवमुच्यतसर्वेषांग्रहणादिरु।सर्वोद्यध्य १८
यतस्येनवस्त्रयज्ञाश्रितेनवा। वायस्तोमाश्विनावस्थागतेन विहिताद्दिताः॥ अतोनैवेतदाश्रोकयमाख्यातेनविशेषणे। सर्व
प्रत्ययएवस्याद्भृतेपिहि विशेषणे। तस्मादर्थापत्तिप्रतिबंधमात्रेणैवग्रहणतप्रत्ययसिद्धिः॥छ॥ लिंगसमाख्यानात्त्यांस
दार्थेतानुवाकस्य॥ समस्तानुवाकोदाहरणंकानिविशेषणानिकसमर्थोनीतिवक्ष्यमाणेविषयविवेकार्थंअत्रस्तत्त्ववाचे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वि२ धा।४

वप्रातःसवनादिशब्दास्तत्सामानाधिकरण्यमेतुनाम्नवस्तुमरुद्गणादयोगायत्रछंदःप्रभृतयइंद्रपीतादयश्चक्रमेणयथासवनेनिष्ठप्य
प्रयोक्तव्याः।इंद्रेतुविशायैतेकिंसमरुद्गणवान्वानुवाकोन्तत्रएवानुवाकोन्तर्द्धएवंनियोक्तव्यः।उतयदृणावेक्षणेसम्यग्जरणेप्रपिपया
त्विगमितिनचलनत्तस्यचोदितनचारात्तद्वयापिपदस्यचतत्प्रकाशनसामर्थ्यादिद्यंतपदसंदंशरुद्रीतितत्रैपदानामनुयागामिचास्त २
नस्तवचनंतेषामितरार्थेप्रयुज्येतेनतिवद्रुद्रगणादीनामपियोदितत्स्तविशेषणत्वेनैकप्रयोजनार्थतामेकवाक्यत्वात्तत्रैवविनि
योगस्तनुक्तपरिचोदनान्नहीदृशिमाविशेतस्यलक्षणेनोपपत्तिरिहेवसोऽइंद्रस्तुसद्यासमित्येवमंतस्यग्रहणार्थं।यद्यपि त्या
सधिहि सा यामितिपाठाच्चसद्यासमित्यस्यग्रहणार्थेता अविस्पष्टा।अतथापिबहुकरणकचान्निर्वपतिवद्गणप्रतीतिः।अस्ति
यानेकार्थेचेथाहूनांगद्रणात्तेवाद्दिसाविवक्ष्यतइत्यदोषः।तथान्वक्षसमित्यादेरवेक्षणार्थचंपद्यपिचदिद्व्यका
यांवाविस्मर्येनेनथापिप्रयोगेषुप्रकाशनमात्रार्थेतागम्यते।तेनन्तुयुःख्यातःसन्तुवक्षास्तमववैख्पेसमितिचदिद्ख्या
।त्रैतयत्रख्येत्युपसंख्यायतेतेनावेक्षणार्थचिंत्यमेगायत्राणीतिसम्यक्परितशक्यातिगायत्राणिप्रीणयित्तेनात्स्वाध

ता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तै०भा०टी० २ स्ताध्वदं उमिति समभ्यर्जो गर्जरणाय्यैता । तस्माल्लिंगविरोधादयुक्तमेकवाक्यत्वमिति । तदुच्यते । सर्वार्थेनानित्वहरणस्य प्रागुक्तत्वचक्र
मानानिर्विशेषणत्वं तेति तेन विविशिष्टन्तद्वाक्यप्रकाशाननार्थाद्विशेषणाक्षेपादेकार्थत्वाविरोधः । यद्यपि वयस्करणादीनांप्र
प्राधान्यापरित्यागादृश्रौतचाद्यन्तेदेनप्रकाशनं युक्तं । तथापि स्वादितत्प्रकाशनेन न किंचित्फलमिति चोदितशेषत्वमेव युक्त
१९ कतरं । तदुक्तं निपेवीमित्रेस तस्माल्लिंगमविरुद्धं । तथापि समाख्यानुग्रहदीष्यते । तत्रवादयंति सानामस्य मस्याविनियोक्तायु
क्ताया । वेद एव पद्यते । न द्वाउवाकस्य माख्यायाश्च सूत्रमाम्नानाकथं विनियोक्ष्यत इति । तदुच्यते । लौकिकं वैदिकं वा । पित्र्यमासां
१८ दोषवर्जितां सर्वे मार्श्रीयते स्वार्थेन्यापि मिहदोषप्रसवः । यथैव वेदस्यादोषरहितत्वात्प्रामाण्यमेवं लौकिकैर्मपि पदस्या १८
नादिचाविशेषात् । न चात्राधपरंपरान्यायो स्तिधाम्नास्तिधेयस्योः सर्वप्रत्यक्ष चाशंनच्छक्तिरहारस्वर्गोदिसाधने धसाधः
नस्मावदवदन्नुवाकस्याप्रत्यक्षत्वं क्रतो सद्वानुवाकशब्दवाच्योयमित्येतावत्प्रमाणं । अतश्च प्रकरणेपद्यमानमनु
वाकमास्त्रोच्यस माख्या हृदयमागच्छति सावन्तकस्यानुवाकस्तत्पवं निगद्यमाणास्तद्वसं बोद्धव्यमिति मनसिसर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्निधापयति।तत्र श्रोत्रयोर्बुद्ध्यावुपप्लवमानयोरपेक्षावशेन संबंधसामान्यविशेषसंबंधो भवति।तदा एकस्मारकमपेक्षते श्रुत
वाक्योपि प्रकाश्यं।अस्मिन्नेवोक्तयोरपि योग्यत्वमिति।तथावस्थितयोः प्रकाश्यप्रकाशकयोर्गौणत्वं।विनियोगवचनेनाविधानं।तेनापि लक्षणा
र्थत्वमिति।तस्य रूपेणोपदेशान्न्यायमपकृष्टोर्थस्य चोदितत्वात्।परिचोदनेनान्येन मार्गेणापकर्षः कर्तव्यः।श्रुतिप्राधान्यानुयायित्वात्।ग्रह
णादिविषयरूपेण सामर्थ्यान्न समकेन लिङ्गेन वाक्यस्य बाधितत्वात्।ननु लक्षणेनैकवाक्यत्वमपि लिङ्गतनमेव स्पष्टं तथापि श्रुतिविप्र
कर्षाद्दौर्बल्यात्।ग्रहणाद्यन्निधानसामर्थ्येन हि श्रुतिमन्त्रमायाथार्थं विनियोगः क्रियते।इतरेण पुनरेकवाक्यतातो लक्षणाद्वा
रेणान्नद्वंप्रति सामर्थ्यात्।ततः श्रुत्यनुमानमिति विप्रकर्षः।तेन लक्षणस्य प्रत्यासन्नं तरेण मंत्रादिना चकरद्वचोदनेषामपि वस्तु
यमन्यत्र प्रवृत्तेरपकर्षः।न चार्थेऽप्याम्नातानां प्रकाशितानां तानि नैव रूपकत्वं तेनु घात्।तच्चामार्थ्यप्राप्तं न प्रकाश्यते।यदेव मेव
विनायत्नेन निःपद्यते।ग्रहणादीनि उत्पत्ति सर्वाणि पृथक्वाद्यत्वसामर्थ्यानि तान्यस्मृतानि शक्यंते कर्तुं।इत्यवश्यं स्मर्तव्यानि
लक्षविधिरपि तान्यचोदयित्वा न शक्तः स्वार्थाय तत्वार्थापत्त्यातानि पि चोदयति।अतो मंत्रस्य रूपा : चैषां योपदेशात्स्मय

प्रकानं निःप्रयोगतानां च निःप्रयोग...

२२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं॰वा॰टी॰२ उद्धरणेन मंत्रयोर्ब्राह्मणोपदेशादेवापकर्षः। अथैवमेव चोदितं चावगतेर्नयथाण्वन्तु दाहृतत्वात्प्रत्यक्षोप दे शोत्र न शक्यो। वक्तुं त
थाप्यदोषः। समृ॰ उद्धरणे तु वमनविरेकप्रायश्चित्तानुष्ठानात्प्रत्यक्षोपदिष्टमेव द्रष्टव्यं॥ छ॥ गुणान्निधानान्मंत्राद्दि
रकेमंत्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात्॥ ग्रहणादिवदेवार्थे। लिंगदृष्टविकाराणां कृष्णचित्सेतः पृथग्मंत्राः॥ इति प्राप्ते विधीयते
यथोपृथगनुष्ठानेमर्थोक्षिप्तप्रतीयते। तेषां मंत्रप्रकाश्यत्वं नानुनिष्पादिनां सर्वेषां ग्रहणादीनामसत्यां संज्ञानुष्ठानावश्य
के कोपपृथक्त्वं पुरुषस्य शास्त्रस्यैव व्यापारो युज्यते। न ह्येवं लक्षणादन्यत्र शौ व्यापार इति नार्थैस्तत्प्रकाशनेन तस्मा
२० त्प्रार्थनायां प्राप्तकालतायां वा लोट मध्यास्वयैकवाक्यतामापाद्य द्वित्रिविशिष्टस्वरूपप्रकाशनार्थः सकृत्स इत्यवगम्यते २०
ल्लिंगविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनैन्द्राणामैन्द्रं वैन्द्रपीतस्येति सामानाधिकरण्यादैन्द्रैन्द्राणां विलिंग
चात्प्रततो यो हानावादमंत्रकं लक्षणमिति। छ॥ यथा देवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति। अनैन्द्रेषु पुनः प्रयोगावि
रते चात्र। समाने पि द्विकर्त्रिं तात्मदानानां भेदात्प्रतिविकारस्तावोत्रविश्यति छ॥ कवमसार्थै ऐन्द्राः शैलेति सूताः कै क

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कथमवगम्यते। ग्रहणमंत्रेण सोमस्यैंद्रप्रदानविषयत्वाद्भवति हि साधनवशेन साध्यस्य नियमः। तद्यथाहवनीयादिवशेना
ग्निहोत्रादेः। यत्र च सोमस्तत्र सर्वे तद्धर्माः। तेनैंद्राग्निप्रदाननिधर्मवतीतीतराणि च कर्म कुर्यादिति देशनयदीष्येवितत्तथ स्ति रु
रुद्रः तथायासिद्धमन्वयतीत्यनुद्यानुष्टुप्छंदसइति विशेषविधानमुपपद्यते। संस्थानां च विकारः क्रमप्राप्यासिद्धमिति दर्श
नं मन्यते। विकारत्वेप्यन्यथाप्यस्त्येवो दृष्टत्पदर्शनमेव स्यादिन्तु संस्थाविकारस्तत एवेत्यालिंगं विपरिणामदर्शनं
नतिष्ठूमः। अग्निष्टोमातानां द्विप्रमोदानानां समानविधानत्वे संस्थानां विकारश्चेपिघ्नतेति वद्भिस्तावप्यविकृतस्यै
वापकारकत्वं सन्न वक्तुतो विपरिणामदर्शनमैंद्राग्नं प्रयतिच्छेनात्रीयमवनिकेषु प्याग्निष्टोमादिषु विपरिणामम
एवेत्यपपन्नौ विधिक्षितानुष्टुप्छंदः श्राद्धापेक्ष इति। तस्माद्यथादेवतामूह इति॥ छ॥ पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्ष
णा तद्विशेषयोत्र। एवं पूर्वपक्षस्य एवाधिकरणे तच्चार्थिता। योह विशेषं चिंतयति कृतेषु चमसेषु सशेषेष्वेवाभ्युन्नीताः
सोमाः पुनरभ्युन्नीता इत्युक्तं। तेषां च यथा पुनरभ्युन्नीतत्वं यथा वा हविता विषयत्वं भवति। तद्विन्नदांपदर्शयति दशाव

। विपरिणामदर्शनं विशिष्टपदापेक्षं गोण विपरिणामस्वरूपपन्नो म पदस्थानं ३

यू॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दृश्यते
तै॰ब्रा॰त॰२ मसास्तेषां मध्यमतःकारिणां ब्रह्मादीनां वचारस्तेदोर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्द्विर्द्वितं होत्रक यमसेष्वस्तदृषट्कार एवदुतं प्र
चेषुवेद्रा देवता। अतश्च मसेषु सशेषद्वेवसोमो स्फन्नीयते कथमवगम्यते तत्सर्वं श्रेषेण दर्शयति। तत्रद्वितीय होम होत्रका
नां नादेवता यजति मैत्रावरुणो मित्रावरुणाविव्यादियाज्या निरेव दर्शयति। तत्र यद्येतेव मसाकुचान्तदृणा र्थमानीयं
ते। तदाद्वो द्वे शेषा गृह्यते पूर्व होम यागश्चेद उत्तरस्य मित्रावरुणादि देवता सूक्ष्योपलक्षणे क्रियमाणे संदेहः किं प्रस्थि
तदेवताव्यातिक्रान्तो पांद्र उपलक्ष्यितव्या उत्तराग्नि मित्रावरुणाद्याड्द्र मित्रावरुणपीतस्येत्येवमुत मित्रावरुणादय एव
२१ केवला: कुत:संदेहः। किं देवतान्तरसंचारेण पूर्वदेवतासंबंधोपनीत उत नेति यद्यप्यपनीतस्तत:केवलमित्रावरुणाद्य २१
पलक्षणं। अथ नापनीतस्तत इन्द्रोप्युपलक्षणीय इति किं प्राप्तं। सिद्धान्ते नैवोपक्रमतः सर्वेषामुपलक्षणं द्विरोषट्कार
इति। अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणं। आश्रावणप्रत्याश्रावणादिनिःप्रदानकालैर्देवतान्तरवेसंरादस्य द्रव्यस्या
पनीतापूर्वदेवतानवप्रक्लता वपनीतदेवतासंबंधोपलक्षणं लतं। तस्मादिन्द्रोपि न कर्तव्यमिति॥ छ॥ अनुग्रहणा॥ २४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता१ त

नपासः स्यात्। अथ वानापनीतमिदमस्य देवतार्थं कृतः। देवतां यामुद्दिश्य द्रव्यं स्वत्वेन गृह्यते। तस्मात्तद्देवसंबंधिनान्यस्मै न ध्यप
त्यपि। यथा प्रलक्षणोद्दिष्टदेवतासंबंधश्चास्त्रेण वग्रहणवेलायां देवतार्थत्वं प्रक्रम्यते। यच्च प्रक्रम्यते न तं देव समाप्ते तेनान्यदि
दवचनात्र सशेषेषु वमसेष्वन्यदुत्तरदेवार्थं द्रव्यं ग्रहीतव्यमिति गम्यते। तत्र च संभसोपलक्षणत्वेनोपात्तः शेषः। यदा
व ग्रहणवेलायामस्य देवतार्थत्वं नावधृतं। तदा दानवेलायां यथा गृहीतद्रव्यमादस्मै निर्दिष्टो ह्यसाव संकल्पितत्वान्न
देवतार्थेन्निवर्तिनत्वात्। तस्मात्तदानीं संकल्प्यान्तरमस्ति क्वनानावात्। न चेतरसंकल्पेन प्रसंगात्संस्पृश्यते। विविक्तवेलायां
द्विसंकल्पितत्वात्। न च प्रदानकाले पुनः संकल्पोऽस्ति। सत्र संकल्पितस्य पुनः संकल्पयितुमशक्यत्वात्। न ह्येकमेव
द्रव्यमसकृत्त्यज्यते। तस्मान्न प्रदानकाले संकल्पोऽस्ति यद्यपि तावद्देवताप्रत्ययं भुंजीत तथापि हि संसर्गदोषकात्स ६
द्वीरपश्चात्तनमेव स्यात्तोसं विविक्य भुंजीत किमुत यदोद्देशमात्रोपरिणदेवतापुनरत्यक्तं नीतस्मै वोपदिश्यतेन
पूर्वशेषस्य। तेन पुनरत्यक्तं नीते दीयमाने पूर्वशेषः केवलमुद्यापतेन दीयते। यस्तु लक्षणवेलायां तदेकदेशः

का१ ने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त. वा. दू. २ कथञ्चिदुपनीतेऽसंबंधस्यान्नैवोपलक्षणीय इति ।। पात्नीवतेऽपूर्ववत्राद्छाः ।। पूर्वोपवादार्थमारंभः। द्विदेवत्यानामैन्द्र
वायवादीनां शेषाः आदित्यास्थाल्यां निक्षिप्यंते ततः पुनराग्रयणस्थाल्यामागच्छंति ततः पात्नीवतग्रहणं क्रियतेऽ
पांशुपात्रेणाग्रयणात् गृह्णातीति तस्य कृतशेषे गृह्यमाणे पूर्ववदैन्द्रवायुपत्नीवत्पत्नीवत्वमादि उपलक्षणं कर्त
व्यमिति पूर्वपक्षः। ग्रहणाद्यपनीतं स्यान्नानेत पूर्वेण सदृशोऽतः। यस्याग्रहणवेलायां संनिधिरुपनीयते। सदृतेन
नहि से कल्प्यः कर्तव्यस्तत्र बोध्यते। आग्रयणप्रत्येषु द्विद्विदेवत्येषु पात्नीवतस्य कल्प्यस्य बोध्यते। तच्च यद्यपि तावत्पारकीय
२२ एकस्य कल्प्यः तथापि प्रसंगासिद्धिरनिवार्या किमुत यदा सोपि संकल्पनीयः श्रूयते एवं तथापि द्वियोपेत्याग्रयणाच्चोमः २२
सपात्नीवतउच्यते। शेषश्चेषताऽनोपेति तेन संकल्प्यते तदा। यदि ह्याग्रयणेण पात्नीवतं करोतीति श्रूयते। ततः सन्निहितोप
नाग्रयणस्य चाद्यास्त्रबलेन शेषः कथंचित्संकल्प्यादुपनीयेत अत्र पुनराग्रयणाद्गृह्णातीति श्रूयते। तत्रैः संनिधि
तोपनाग्रयणस्य चाच्छास्त्रबलेनाशेषः कथंचित्संकल्प्यादुपनीयेत अत्र पुनराग्रयणाद्गृह्णातीति श्रूयते नाग्रय । ग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रन्था ~

णस्याग्रयणमिति यावत् यथा वृक्षान्पत्रं पततीत्युक्ते के ककररादिपत्रमपि प्रतीयते तो वृन्तस्यापादानमात्रोपयिकयात्र। एवमिहाप्याग्रयणा
पेदेत वेपत्नीवर्वे से बंधकारणं। नाग्रयणं चेसमानदेशयोरसंपाताग्रयणे। योर्य एवापेति स एवाग्रयणादपेत इति शक्यते वक्तुं तावद्वे
द निमित्तं। यत्तु त। स्मिम्भ्राद नाग्रयणादपपेतिन तत्प्रतिषेधे विधौ वा प्रयुज्यते न त्वनाग्रयणादपेतो न पान्नीवत इति वचनमस्ति
यदि चायमस्ति यद्विचायमर्थः स्यात्ततो यो प्याग्रयणस्तनोपेति सोप्यनाग्र(२)यणापेत चादपान्नीवतःप्राप्नोति तस्मादाग्रयणादे
वितस्याशक्यत्वादप्रमाणकत्वाद्ध्रुवेश्यमेवौपश्रयितव्यो। आग्रयणान्नावदपेत इति तद्वसंपातस्याप्यविशिष्टमित्युपपन्नं देवता
संबंधित्वं नयत्पूर्वदेवतार्थं चमसेपनीयात्तरसंबंधः कल्प्यत इति सिद्धे पूर्वसेकत्तोजनवदनुपलक्षणं। ननु योसौ पूर्वदेवतार्थस्तस्यैवायमवय
व इति। नूनश्वे गत्यान्नि प्रायं। आचार्ये स्तुत्वयमेवैनमत्युपगमयामीति मत्वानः परिदृमितवान्। नद्दिकुतस्यावयवो दृश्यत इति। नद्दि कुत
दन्यत्तस्यादेवतायाविधीयते तस्यापनीतत्वादित्यभिप्रायः। परस्त्वव्युत्पन्नाभिप्रायमाह। ननु पूतनावपीति। संकल्प्य वक्तायमत्र देवताव
पदेशइत्यत्रारे। इतरस्मादत्राप्यौ विमासीदिति। सिद्धांतवादी वदत्येतदेव पूर्वं तु ति व विलक्षणमिति। नवापनीतस्य तत्रोपलक्षणे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं·ग्रा·२२ वृत्तौ ॥ इह तु अस्फुटमपनीतं च मितुक्तो । तस्मात्पात्नीवाने वोपलक्षणीय इति सिद्धं ॥ छ ॥ त्वष्टारं त्वपलक्षयेत्पानात् ॥ तस्मिन्नेव पात्नीवते पत्नीव
तासरूपात्वचनिर्देशान्मां त्वं वर्सिकं च छन्दर्देवता चमितिपूर्वः पक्षः ॥ अत्रउच्यत्वातुनैवं स्यात् । नैवोपलक्षयितव्यस्त्वष्टा । कुतः मंत्रचोदन
योस्तावदत्रउच्यत्वं बलाबलोपात्वचेनाप्यत्रउच्यत्वं सद्रूमात्रात्सन्निधानतः । विधौ हि केवलं पात्नीवानदेवतानान्यसद्धितः तद्धिते नासो वो ३
घतेनव तद्धितोन्यमापेक्षाद्दुत्पद्यते तेनापि मात्र व स्मिंकीदु र्बलानय मंत्र वसोस्यदे तद्देवत च कल्प्य नयाविना कर्मानंग
त्वंपत्नीवदन्निधानेनन तत्सिद्धिः । न च चतुर सन्निधानेन मन्यथानोपपद्यते स्तुत्यर्थमात्र चेनोपपद्यमानयात्र श्रुतएवं मंत्रार्थस्य त्वष्टुस्सदि
२२ नःसस्तोमं पिबतिश्तरथ्यापात्वचेनैतावत्कीदृश देवतासन्निधानंदेवताया उद्देश मात्रोपकारित्वात् । किं पुनर्यदा तत्रापि सादित्यमा
त्रश्रवणात्केवलतुस्थेत्तानवासावेकोति कौविनापि कार्ययोगित्वेन सद्रूशब्दप्रयोगात् । यथा सरस्वदशान्निष्पुत्रे नौरिवदति गद २२
नीतिनत्रहोताचानर्थो विज्ञायते । सस्त्वपि दशस्तुप्तु त्वष्टुसैकत्वादेव स्तौति । तस्मान्न त्वष्टुर्देवतावमवगम्यते । अतो नोपलक्षयित
व्यः ॥ छ ॥ त्रिशद्दापरोत्र । अधिकरणातिदेशार्थ । एतावता तु विशेषेणातुल्यांशकार्येनय एवासावग्निर्देवता तत्स एवषत्रय ३

पैचा व४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्त्रिंशत्तिदेवेषु सोऽग्नुषु परिवेष्टचेन विनियुज्यते। तेन मंत्रवर्णास्तेषामेव प्राधान्येन देवतात्वं विज्ञायते। गुणत्वतोऽग्निः पूर्वत्र वसद्वचमा
ज्ञात्रिया नादद्गुल्यत्वे न च चेष्टा निरास्तत: न दिदृविपरीतमत्तुल्य चं पत्नीवत्त्वगुणमात्रं देवतात्वं प्रतिपादनार्थं त्यित इति चोदनासाय
याग्नेपत्नीवद्वसुस्समात्र देवतात्वं च प्रतिपन्नित्रिंगुणं मंत्रवर्णान्याप्नुवताग्निना गुणेनातान विरुध्यन्ते। एवं तत्र यस्त्रिंशद्धोऽपि देवैरवि ना३
शिष्टा इति तेषामपि मंत्रवर्ण: पात्नीवतस्त्रिंशतं त्रिंशद्देवानिति नव नौदनयादेवता तरंप्रति छिद्रं येन मंत्रवर्णगम्याने ष्यते। नव मांत्र
र्णिकां वोदिता परित्यागेन गृह्यमाणं यां कश्चिद्विरोध:। नवप्रमाणं तरगम्यायां तद्धि तस्य समापेक्षं चयदि द्विस एव त्रिंशदपेक्षं प
त्नीवं तं विदध्यात्तस्मापेक्षदोषं प्रतिपद्येत। मंत्रस्य तु यापेक्षमपि वदतो नैव कश्चिद्विरोध। समुच्चयाश्रयणाच्चाविरोधित्वे
३२ कथं तुल्यार्थानां समुच्चय इति चेत्। तस्मात्समुच्चय: यदि मंत्रेणोक्तन्यपरामर्शो न क्रियेत तत्समुच्चोदनावगतमपि त्रिंशमपरित्य
ज्यैजन्नेव परिवेष्टचेन तस्मिद्ध देवतात्वे नास्ति दधत्त्रिंशतो देवतात्वमाह। तस्मात्समुच्चये सति सर्वे प्राप्नुपत्तदर्णौ तन्मंत्रव्या
ख्यानेन दर्शयति। याज्या मन्तिदधदेवं घ्नेर। ग्नीदध्येषणं करोति संमान एव कोनियोगो ध्येषणं तदेवं क्रियते। आया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तो स्वे २

तं॰वा॰न॰ हातिछंदसि व्यवदितस्याह ॥ प्रयोगः ऐन्द्रिरित्यपक्षद्वामाण्यान्तात् । त्रयस्त्रिंशता देवैः स्तदेकस्याः रूढः अश्वविन्नवाहनेनारथात तनखावीग
ग त्पतास्त्र पत्नीवत्स्त्रयस्त्रिंशातं देवानानुष्ठधेस्वधा मन्त्रेस्तो मारव्यमनुश्राव दत्ततो मादयस्वतत पैयैत्पर्थैः तेनस्फुटमेषांत्रो क्रचमि
त्येवं प्राग्नेब्रूमः । तेत्रयस्त्रिंशं न्नापलक्षणीयाः इति । अत । योदिताथ्यानुरोधेन मंत्रः सर्वैः प्रवर्त्तते । तेभ च ष्टृव देवास्त्रिंशतोग्नेरनिष्ठु
तिः । पात्नीवत यो दनार्थस्मरणहेतुना मंत्रेण न शक्यमवोदितमग्नेः परिवेष्टृत्व मितरेषां वन्नो ऋचं प्रकाशयितुं अतो मंत्रस्य प
नै॰ राथ्यश्चाम्नोदनामतिक्रम्य प्रयावैतेत्रो एण त्रिंशान्नकाशन सामर्थ्यमवकल्प्यते । विधानसामर्थ्येन्द्रइर ऋचष्टमेवनयत्रिंशाप्नकाशनस
२४ तो देवतेच मेव स्मारयतिचोदिताग्नेष्य यो प्रकाशन परेणैचेन त्रयस्त्रिंशाक्किंतेनाश । वयं अप्रसिद्धेष्वर्त्वस्यपदाहर्चं यत्रकी २४
र्त्यते । तदस्मेनाव्यप्रमुख्यार्थ मैष्वर्यार्थं प्रतीयते । यदिहं प्युप्रज्ञावस्यमेवह्वयेदेदीतिमुख्यमेवोप्येत ततः प्रतारणमिवुस्याद्‌ । अथ ये
ऽप्यथत्र चमेवात्रदाअदातास्वामीन वयं स्वामिन स्तोत त्पुरस्तवतियथा लोके कश्चिद्रूयाते किन्नवंतोनिमिंत्र्यंते चयेवान्ये निमंत्र
णीयाः इति । ततोवाक्यं वैसंबद्धं भवति चोदितकरणादुद्दिष्टार्थं भवतिमादायत्पापिमुख्यमप्यमदस्याश्चन्नवादं अपद्येतस्यइन्द्रे ३॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वे २ मु३॰

द्वि स्याहर

तल्लक्षयति दानस्यमप्यग्नेरदृष्टार्थमेवेति सम्प्रदानलक्षणा एव विज्ञायते। विस्पष्टं चात द्धितेन्यानिरपेक्षं च मवगम्यते तेन मंत्रान्तरो
घेनन बाधितं स्यात्। कथं पुनः पात्नीवतमिति चोदिते पि देवतागमः तेन ह्यनग्निरपि देवता अतत्वाद्वा पत्नीवांश्चाग्निरिति गृह्यते
तेन त्रिंशद्द्वेन पत्नीवन्निति सामानाधिकरण्यदर्शनात्। न त्वत्र यस्त्रिंशता पि सह सामानाधिकरण्यमस्ति पत्नीवतस्त्रिंशत
मिति समत्वमस्ति तथाप्यग्निः पत्नीवान् गृह्यते तद्धितनिर्देशे हि न प्रातिपदिकार्थस्य संख्याविशेषा निव्यक्तिर्नवीति
त्र प्रातिपदिकार्थो निर्ज्ञान्यथा संज्ञवादेकवचनांतेन विग्रहो न्नवति पत्नीवान् देवता अस्येति त्रिंशद्ध्वनि तु बहुवचनांतात्त
स्मान्नते स्यादन्ते तद्ध्वि देवता वा सोमसः ॥४२॥ वषट्कारो यकरोत्येवं। अनुवषट्कार देवतायाश्चोदनया मंत्रवर्णेन च देवता च मैक
ति केन तस्मादुपलक्षणमपि लिङ्गात्रैस्ति विधीयते। यथा पश्चात् तनः पात्नीवतानुपलक्षणं। अपि च लतन्नक्रुवीत नैयताम
पि देवतां। न च सर्वाग्नतावुपलक्षितानन्यदृष्टता कार्यापन्ना तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ॥४३॥ छंदः प्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात्। स्थिता
दुत्तरं। न यथा दैवतमुद्दिश्य किं तद्धेन्द्राणाममंत्रं चमिति। अतः अप्रकरणाद्येषां यो तिष्ठामहे किंये यथा ने। प्रतिनिर्दिश्य तिष्ठेष्टानवातो

भाव: ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति ताद्धितकर्मीतरानावादनाहि ताग्नेरनधिकार एवामिहमंत्रः सर्वसोमेषु होमार्थः ३

त·चा·टूर वात्मनः छचिरंसादिषु स्यात्साःपृथक्कर्मीणेन वेयुः ततः प्रसति विकारत्नावः स्यात्रानवैव मक्रिो। नवैषां स्तोमो वा तद्धर्मा वा किं न चिद्विमहि ताः
येन उकारणेनैको गृह्यते तिलेन सर्वी यं यावक्ष्यतीति तद्धसवनांतरेगृहान्मानमिति। नव मंत्रवशेनैंद्राग्निविषयता सोमस्य प्रत्यक्षया श्रुत्या सर्वेति
२५ प्रययावबोधात्। नव यथा नारस्यावादेनाद्दवनीयः सर्वैर्होमार्थः प्रकरणे पठितश्च सामाथ्यादिंद्राग्न्यर्थं प्रकाशयिष्यति। अन्यास्तुतेना प्रकाशित
एव गृहीष्यते मा स्यात्तेषा। अथवा विवेकानावाप्य वैकल्पिन्ने वाह्यमाणेस केव्य मात्रेण व्यवस्था स्यात्। अथवा स्तुत्र सत एष्या वरुमु रव्यातयेंद्रः स्व४
अदर्शनार्थो न विद्यति। तत्रान्तर्यदेवतासमुदायायेत्यर्थः। अथवा विधिरा द्वेवस्तुमत्र स्यान्नायान्नक्रुण प्रकाशानंत्यर्थमिति वस्तु
मचेनेतरदेवतासंहिताये त्या लिंधीयते। तस्माच्च सर्वैत्र समानविधानः सोमस्तत्र च विकारचानावः। यच्च नुष्टुप्छंदेर्विना सिद्धाना मैनम
द्विरतिर्वमिति तत्र समानविधानत्वेपि द्वितीयसवन वाद्यात्कृंगछेदस्वेशुधे विशिष्टविधानेनोपपद्यते। अथवा संस्यानां विका २५
रचादुपपन्न एवाज्ञो द्दस्यदर्शनमेव तस्मादैंद्रे ष्वेव तत्र मंत्रो मानयद्दुणवद्वनतद्धशेन जहानियम इत्यन्येषाममंत्रकं त्व
दाणं॥ ऐंद्राग्नेउलिंगसावाक्यात्॥ छ॥ अथ यत्रान्यदेवता सहिता इंद्रो देवता तत्र किमिंद्रपीतव्यपदेशोस्ति नेति संदेहे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्रतः १ द्वै ४ द्वैम वि ४

स्त्रुतीति ब्रूमः। न देवताचमिदं इस्यतत्वात च्च नकीर्त्यते तेन नाग्नेयत्वं चमिति सामर्थ्यादि दिश्यते। आग्नेये ह्यविर्यजमानस्येकस्यो विशे
षणं चेन कीर्त्यते स तद्धितेनान्यनिरपेक्षाग्निविषयत्वमुपात्तमिति सा येदं न प्रतिपादयति। अत्र तु न रौद्रपीतमिति संप्रदानत्वा
पारो विशेषणं स्वं चान्नयोरपि संकल्प्यमानयोऽन्यत्वेकं केन पिदेयेन विद्यते। यस्य यावान्व्यापारः स तेन पतितु पलक्ष्यते। तेनै
ऽग्नेः स्वेऽग्नि स्वांपि वज्ञात्मर्थं मिंद्रपीतमग्निपीतमिति प्राकं वक्तुं। न च वर्तमानस्यास्यादिंद्रपीतत्वमिति। कुतावय
वद्वारेणव्यपदेशः। न चतत्रेयत्ता नियमोऽस्तिपि तावता पीतिन व्यपदेष्टव्यमिदं इति तस्माद्विशेषणोपपत्तेर्मंत्रवज्ञत्तणमि
ति॥ ७॥ एकस्मिंश्चादेवतांतराद्विभागवत्॥ स त्वं यद्वि देवताव्यापारः पात्रत्वमिदं विशेषणं स्यात् न तदैंद्राग्नेपि गृह्येत
न चस्माकं देवतापि भवति। किं तर्हि संकल्पविषयत्वं चैनत्वा प्रयुज्यते। न च मिश्रे संकल्पेऽन्यतरव्यपदेशः संभवति। तद्विवर
समासस्यापि सापेक्षत्वेष्वसमर्थत्वेऽशात् तस्मादैंद्राग्नेय वद्वद्भीकरणवदेव वचेवले उद्देवत्यविषयत्वं चाग्नेयव्यपदेशस्तु न यद्देवत्ये
संभवतीति मंत्रनिर्देशः। नैनैव चविशेषणमाप्त्यापुनरुक्तं चैतयत्वं वपद्भवादीन देवताचमिह विशेषणं किं तर्हि संप्रदानं तयापा

त्रि १ पे १ न १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त·वा·न्दुः २ ष्टचेंद्रस्य प्रत्येकमस्तीति। मन्यते। सिद्धांतवादी तु मुख्यपात्रस्यासंभवाद्देवतात्वमेवानेन लक्ष्यत इत्यापादयति। यद्यपि च मुख्यपात्रेंद्रं दे
श्रीः॥ वतानां संभवेत् तथापि द्रव्यस्य तत्पीतत्वमशक्यं वक्तुं कथं। यो हि तावत् हुतः सोमः स नैव सन्निधीयते। न च तस्येंद्रपीतत्वाद् हुत
स्येंद्रपीतता। चमसस्थो हि सोमः इंद्रपीतश्चेन्न सन्निधीयते। न यासा विंद्रपीतः हुतविषयत्वात् पीतव्यपदेशस्य। तस्मादव
२६ र्ष्यं विघमानधर्मा न्निधानादिंद्रायस्यं कल्पितः इंद्रपीतः प्रत्येतव्यः। ततश्चापन्नं देवतात्वमेवोपलक्षणमिति। न च हुतसो
मगतं पीतत्वं तत्रोपचरितुं शक्यं ख्यातमधर्मिणो वसंकल्प्येन सन्निधानोपपत्तेरेकदेशेपि हूयमाने सर्वमिदं इंद्रदेवतोद्देशे
न त्यज्यमाने यागं साधयति। अतो नियंपतेरिव यजिरेवात्रापि बतेरर्थस्तेनेंद्रयागसाधनार्थत्वादिंद्रपीतशब्दस्यैंद्राग्न
यागसाधनत्वं प्रत्यस्नाम पर्यान्मंत्रनिवृत्तिः। छंदश्च देवतावदिति छंदसम्प्रपवादाधिकरणं। तत्र श्रूयते यदेवतावर्षोपेक्षगाय २६
त्रछंदः साधनके समासानावाज्ञायत्र छंदस्यानुपपत्तेर्यत्र केवलगायत्रः पयुक्तास एव मंत्रेण सन्निधानव्यः नान्य इति प्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इंद्रदेवत्यान्निरुक्तं न तु केवलं गायत्रच्छंदस्त्वं कस्यचिदस्ति ३ माधवांशे ३ न विश्व २

सन्निधीयते। सर्वेषु नीवानावाद्येकंछंदस इति। यत्र नामोपपद्येत निरपेक्षं विशेषणं। स्यापेक्षस्याग्रदर्शनं तु यत्रापि नास्ति
तत्र। उक्तं घेतत्र्युक्तं उक्थे करोति जियदि केवलाग्निदेवत्यः प्रकरणेन स्यात् तत्र तःसापेक्षं देवत्योपि गृह्येतेति तदिदं केवलेंद्र
देवत्यसंस्तवादिंद्रपीतं च सापेक्षं त्रयाणां वेदानां कयचित्सवनांशे छंदोंतरराग मवृषभनाविद्या दतोरथंतरसामाच्च भिवना
नां छंदस्कोपि मस्येव गायत्रछंदस्कमेतएव नित्यसापेक्षेषु नैतद्भवति सापेक्षमसमर्थमिति तस्मान्नानाछंदस्कोपि मंत्र इति सि
द्धं॥ ७॥ सर्वेषां चैकमंत्र्यमैतिशायनस्य लक्षिपानचाश्रवनाधिकारादिं स्यितादुगरोः सनींद्रपीतेष्वप्यविनतएव मंत्रः प्र
योक्तव्यः। नामंत्रकं लक्षणं। इंद्रेण पुरस्तात्सवने पीतः सोमो निरूप्यते। तस्य योन्योपि संबंधी स एवं व्यपदिश्यते। नैवम
स्ति संबंधः। इंद्रपीतस्य सोमस्येति किं तर्हि इंद्रपीतस्य प्रातःसवनस्य सोमस्येति न च प्रातःसवनशब्दः सोमसमानाधिकर
णः। सैतुभागः वचनं चात्र दृष्टं। तसोम वा यिचोः प्रातःसवनीयस्येति प्रसंगात् प्रातःसवनस्य तींद्रपीतस्येति सामानाधिकर

को

कल: ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग२ स्या२

तंवा·तृ·२ णसोमसंबंधव्यतिरिक्तजनितेषष्ठ्यौ योमसंगतित्वव्यधिकरणयोर्मविषयावयवसंबंधव्यतिरिक्तनिमित्ता षष्ठीतिन
पदांतरयोग्यार्थासंयोगसंप्रकरणाविशेषाद्व्ययोक्तव्यः एवमेवः कस्मादेवं गृह्यत इति चेत्सोमेनाकेच यत्र प्रयोगात्।
२ पाद ग पूर्वसंबाल्येतो द्विसमुदाय इंद्रपीतो मुख्यतत्वापमवयवउपचारादभिधीयते। नचैतद्युक्तं। तस्मात्सर्वयोमानां
२७ इंद्रपीतसवनसंबंधि चेन मंत्रवद्वचनमिति सिद्धं।।।। छ।। इति श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतौ मीमांसावार्तिके तृ
तीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।। ।।छ।। श्रीनरहरियोमयाजि श्रीविश्वनाथात्मजगंगाधरेण स्वात्मपठनार्थं तथा
परोपकारार्थमिदं कात्नवार्तिकमलेखि। संवत् १५ ६९ वर्षे मे वैशाखवदि १२ बुधौ। शुभमस्तु। श्रीरामायनमः॥ २०

श्लोक ८२५

मं० ६/७०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri